

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટપર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક ઠ મ — સંચયન ૨૩ — એપ્રિલ ૨૦૧૭

સંપાદકનું કથન — રમણ સોની — ૪

કાવ્યગુચ્છ — કવિતા — ચિનુ મોદી — ૬

તારક મહેતા — ચરિત્ર — ઉર્વીશ કોઠારી — ૧૩

હસમુખ બારાડી — પરિચય-અંજલિ — મહેશ ચંપકલાલ — ૧૯

માણસ — કવિતા — પ્રાણજીવન મહેતા — ૨૧

બાયું — વાર્તા — કિરીટ દૂધાત — ૨૩

ચશમાં — હાસ્યલેખ — કિશોર વ્યાસ — ૨૯

શાન્તિનિકેતન, શ્રીનિકેતન — પ્રવાસ — રવિશંકર રાવળ — ૩૪

માયા — કવિતા — ઇન્દુ જોશી — ૩૯

સ્વાસ્થ્ય અને રોગોનું નિદાન — આરોગ્ય — કિરણ શિંગલોત — ૪૧

નિવેદન ચર્ચા — વિવિધ લેખકો — ૪૩

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ — ૪૬

Art Illustrations, Crafted From Clay, Wooden Sculptures... ..

જાહેર મંચ અને સાહિત્યની આબરુ

સાહિત્ય-લેખન એ સાહિત્યજગતનું મુખ્ય કાર્ય છે – કવિતા, વાર્તા, નાટક, ચરિત્ર, વિવેચન, વગેરે. પણ એની સાથે સાથે જ સાહિત્યકારો, અને સાહિત્યના પત્રકારો એક બીજી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે – સામયિકો દ્વારા, વર્તમાનપત્રો દ્વારા, અને હવે જેનું પ્રસાર-ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે એ ઇન્ટરનેટ અને સોશ્યલ મીડિયા દ્વારા – વીજાણુ માધ્યમો અને સમાજવ્યાપી માધ્યમો દ્વારા. સાહિત્યની દુનિયામાં શું ચાલે છે, સાહિત્યના લેખકો અને એમના દ્વારા ચાલતી સંસ્થાઓ શું કરે છે, સાહિત્ય અને સાહિત્યકારની સામાજિક બલકે મનુષ્યજીવન પ્રત્યેની જવાબદારી શી છે, શી હોઈ શકે, એની ચર્ચા-વિચારણા આ ‘પ્રવૃત્તિ’ના મૂળમાં હોય છે. એમાં મત-મતાંતરો હોવાનાં, આગ્રહો અને સિદ્ધાન્તો હોવાનાં, આત્મગૌરવ અને સ્વાર્થ પણ હોવાનાં. એક સામાજિક નાગરિક તરીકે સાહિત્યકારની પણ આવી જાસિયતો હોવાની. ‘સાહિત્યનું રાજકારણ’ એ નિંદાપાત્ર કે ટીકાપાત્ર શબ્દ-સંજ્ઞા હોવા ઉપરાંત મનુષ્યજીવનની, સામાજિક આંતરસંબંધોની એક વિલક્ષણ ઓળખ પણ છે.

સાહિત્યકારો અને પત્રકારો શબ્દોને અસરકારક રીતે વાપરી શકવા માટે જાણીતા છે. સામેના પક્ષની વાતનું કે વર્તનનું ખંડન ધારદાર ને આકરી ભાષામાં કરવું એ તો રાજકારણીઓ પણ કરતા હોય છે પણ એ ભાષામાં ક્યારેક ઉદંડતા હોય, અશોભનીયતા કે અભદ્રતા પણ હોય છે – અસર પાડવાની આ એક રીત છે. પણ સાહિત્યકાર – એ ગમે તેટલી ધારદાર, તીક્ષ્ણ, ભાષા વાપરે પણ એ ઉદંડ કે અભદ્ર હોઈ શકે? એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. એની પાસે શબ્દની મોટી શક્તિ છે એટલે એ તો જરા પણ અશોભનીય બન્યા વિના સૌથી વધુ અસરકારક રીતે વાત રજૂ કરી શકે – તો જ એ સર્જક, લેખક સાચો.

હમણાં હમણાં, ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં લેખકો દ્વારા વપરાયેલી અસરકારક ભાષા એનો મોભો ચૂકી જતી લાગી એથી બીજા કેટલાક લેખકોએ એની સામે એક વિનંતીરૂપ વિરોધ નોંધાવ્યો કે આવી, લેખકની ગરિમા ચૂકી જવાય એવી ભાષા ન લખવી ઘટે.*

સામાન્ય રીતે, સાહિત્યજગત એ રાજકારણી જગત, ફિલ્મજગત, રમતગમત જગત, વગેરેના જેવું બહારથી સર્વવ્યાપી જગત નથી. એ માણસની સંવેદના અને સંસ્કારના મૂળને સ્પર્શે છે. એટલે એનો પ્રભાવ મોટો અને ઊંડો હોવા છતાં ધીમો અને આછા અવાજવાળો છે. સાહિત્યજગત અને સાહિત્યકારો માટે વ્યાપક સમાજને આદર છે, પ્રેમ છે, એની શાખ અને પ્રતિષ્ઠા અંગે ઊંચો ખ્યાલ છે – ભલે બધાંએ બધું સાહિત્ય વાંચ્યું ન હોય, સાહિત્યનો બહુ ઓછો પરિચય હોય, સાહિત્ય-કલાનો મોભો એમને મન મોટો હોય છે.

એટલે થાય છે એવું કે, હવે આ મોટા અવાજવાળાં ને પૂરની જેમ ફેલાઈ જતાં માધ્યમો – વર્તમાનપત્રો, ઇન્ટરનેટ, ફેઈસબુક (મુખપોથી) અને વોટ્સએપ (માધ્યમમંડળી) – એવાં એવાં સાધનો દ્વારા, કેટલાક લેખકો-પત્રકારોની આકરી વાણી વ્યાપક જનસમાજમાં પહોંચી એટલે રાજકારણ વગેરેમાં થાય છે એવું ‘જોણું’ થયું. સાહિત્યના લેખકો જ જો સાહિત્યજગત અને સાહિત્યકારોની, જનસમૂહના મનમાં – સાચી રીતે બંધાયેલી – ઊંચી શાખને તોડી નાખવાનું કરે તો અરાજકતા ફેલાય... જાહેર મંચ (પબ્લિક પ્લેટફોર્મ) પર સાહિત્યની, સાહિત્યસંસ્થાઓની, પ્રતિષ્ઠિત વરિષ્ઠ ને સંનિષ્ઠ સાહિત્યકારોની શાખનું હનન કરવાની ચેષ્ટા થાય એમાં કોઈને – એ લખનારાઓને પણ – લાભ નથી. અસરકારકતા એ સાહિત્યકારના શબ્દની શક્તિ છે એ બિનજરૂરી તોડફોડ કરનારી ક્રુદ્ધ શક્તિ બની જાય. સાહિત્યને અંદરથી જાણતા નથી એવા અનેક નાગરિકોને એમ થાય કે, લો, સાહિત્યમાં પણ આવું જ ચાલે છે? સાહિત્યની સંસ્થાઓ પણ શું આવી રાજકારણી સંસ્થાઓ જ છે?

એટલે સાહિત્ય (કવિતા, વાર્તા કે નિબંધ, વિવેચન) વાંચીને સાહિત્ય વિશે જાણવાને બદલે લોકો આવી ‘પ્રવૃત્તિ’ઓના હોબાળા વાંચી-સાંભળીને જ સાહિત્યનો તોલ કરવાના – કે બધું જ ભ્રષ્ટ છે.

એટલે ગરિમાપૂર્ણ લખાણ એ જ પ્રામાણિક લખાણ છે – નૈતિક અને તાર્કિક. અતાર્કિક, આશયલક્ષી લખાણો લેખકમાત્રને – છેવટે તો સાહિત્યમાત્રને – નીચી નજરે જોવાની સ્થિતિ સરજવાનાં.

એ જોખમી માર્ગેથી લેખકોએ વેળાસર પાછા વળવું જરૂરી છે. મતભેદ ખૂબ અસરકારક રીતે રજૂ કરો પણ તર્ક-વિવેકથી અને સાહિત્ય પ્રત્યેના ખરા પ્રેમથી રજૂ કરો – એ એની પૂર્વશરત હોવી ઘટે.

સંચાર માધ્યમો ઝડપથી વાતને પ્રસારશે – મૂળને સમજવાની ધીરજ, એટલો વખત, એમાં ન રહે. શબ્દનો બંદો એ તરલ રેખાને નહીં ઓળખે તો કોણ ઓળખશે?

રમણસોળી

* જુઓ આ અંકમાં ‘લેખકની ગરિમા’ વિશેનું નિવેદન

કાવ્યગુચ્છ

ચિનુ મોદી

સર્જક તરીકે લોકપ્રિયતા અને પ્રતિષ્ઠા બંને પામ્યા હોય એવા વિરલ ગુજરાતી લેખકોમાંના એક ચિનુભાઈ ચંદુભાઈ મોદી (જ. ૩૦, સપ્ટે. ૧૯૩૯; અવ. ૧૯, માર્ચ ૨૦૧૭) કવિ, નાટ્યકાર, વાર્તા-નવલકાર, વિવેચક, સંશોધક, સંપાદક એવી બહુવિધ પ્રતિભા ધરાવતા હતા. કવિતામાં ગઝલ-ગીત-છાંદસ-અછાંદસ એમ અનેક રૂપે એમને કવિતા સિદ્ધ હતી તો ઊંચી સાહિત્યિકતા સાથે જ ઉત્તમ રંગભૂમિક્ષમતા એમનાં નાટકોનો વિશેષ હતો. નાટક-અંતર્ગત એમનાં ગીતો પણ કાવ્યશક્તિ સાથે નાટ્યશક્તિવાળાં. ‘વાતાયન’(૧૯૬૧) કાવ્યસંગ્રહથી શરૂ થયેલો એમનો લેખનપ્રવાહ જીવનપર્યંત અવિરત ચાલ્યો. ‘બાહુક’ દીર્ઘકાવ્ય, ‘ભાવચક્ર’ નવલકથા, ‘જાલકા’ નાટક ‘ખંડકાવ્ય’ સંશોધન – એમના ઉત્તમ લેખનના મહત્ત્વના પડાવો. ‘ખારાં ઝરણ’ કાવ્યસંગ્રહ(૨૦૧૦) નિમિત્તે એમને સાહિત્ય અકાદમી(દિલ્હી)નો પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર મળેલો.

ઓચ્છવલાલ

કહી ગયા છે ઓચ્છવલાલ
જે નરનારી ખાય બગાસું
એના મુખમાં આવી પડશે
એક પતાસું.
તે, ઓચ્છવલાલ કંઈ કવિ નહોતા
કે માત્ર પ્રાસ માટે જ
‘બગાસું’ની સાથે ‘પતાસું’
શબ્દ લાવ્યા હતા,
એ તો તર્કમય થઈ તર્કાતીત
એ તો શાસ્ત્રમય થઈ શાસ્ત્રાતીત
એ તો અક્ષરમય ને અર્થાતીત.
સત્ય શોધવા એમને હવે યત્ન નથી કરવો પડતો.
સત્ય એમને શોધતું આવે છે.
ઓચ્છવલાલને શોધતાં શોધતાં બાપડા સત્યનો
તો દમ નીકળી જાય છે.
સત્ય એમને શોધવા ક્યાં ક્યાં નથી રખડ્યું?
આલમારીમાં પડેલાં પુસ્તકો પર ચડેલી રજમાંથી
એ એક વાર મળ્યા હતા. એટલે સત્ય તો
ઊંધઈ બની પુસ્તકે પુસ્તકે જ ફરે અને
ત્યાં ન જડે એટલે નિરાશ થઈ,
લાઈબ્રેરી નાકે ઊભું રહે રિક્ષા થઈ;
આમ તો ઓચ્છવલાલ રિક્ષા સિવાય ફરે નહીં
પણ, ઓચ્છવલાલ એટલે ઓચ્છવલાલ,
એ તો કોકની સાઈકલ પછવાડે પણ બેસી જાય
અને સત્ય બાપડું લાઈબ્રેરીને નાકે વાટ જોતું
ઊભું રહે.
સત્યને મનમાં સંદેહ ખરો
કે ઓચ્છવલાલને કલાકે કલાકે કડક કમસકર ચા
તો જોઈએ જ.
બાપડું સત્ય ચા થઈ, ગંદી તપેલીમાં,
પરસેવો પાડતા હોટેલના રસોઈયાના હાથે,
ગરમ થાય અને નહીં ધોવાતા કપમાંથી

રકાબી સુધી રેડાય
 અને ઓચ્છવલાલે તો નવરાત્રના
 ઉપવાસ ચાલતા હોય તો
 બહારનું પાણી પણ ન પીવાનું
 ‘પણ’ લઈ લીધું હોય,
 અને સત્ય બાપડું
 ચાંપ બની, ભઠિયાર ગલીના ગરમ તવામાં
 તાવડાના ઘીથી જાત શેકે
 કે પાનમાં કાશ્મીરી કિમામ બનીને ચોપડાય
 કે વિલ્સ કિંગ બની ધુમાય
 કે રૂપિયાની નોટનું પરચૂરણ બને
 ને તોય ઓચ્છવલાલ હાથ ન આવે
 તો ન જ આવે.
 ઓચ્છવલાલને એક ટેવ ખરી
 કે દર દશ મિનિટે
 એમને એક બગાસું તો આવે અને આવે જ.
 અને સત્ય ‘વિકાસક્રમ’ના વિશ્વમાં
 પરિભ્રમણ આદરે ત્યારે જ ઓચ્છવલાલ હાથ લાગે.
 આમ તો ઓચ્છવલાલને ડઝનેકને હિસાબે
 ઊંઘમાં પણ છીંક આવે જ,
 પણ, શરદી થઈ હોય,
 તો ઓચ્છવલાલ છીંક ન પણ ખાય
 એટલે છેવટે સત્ય માટે એકમાત્ર ઉપાય
 એ બગાસું જ રહે.
 બે મોંઝાડોમાંથી સત્ય ત્યારે જ
 ઓચ્છવલાલમાં પ્રવેશતું.
 આજ દિનના ઇતિહાસમાં
 દરેક મહાન વ્યક્તિના મુખમાંથી સત્ય બહાર આવ્યું છે

પણ, કોઈ વ્યક્તિના મુખ વાટે સત્ય અંદર ગયું હોય
 તો એ એક ઓચ્છવલાલના જ કિસ્સામાં.
 અને જો આવા અજોડ ઓચ્છવલાલ કહી ગયા હોય
 કે જે નરનારી ખાય બગાસું
 એના મુખમાં આવી પડશે એક પાતસું
 તો આ વાણી વિશે શંકા સેવવી
 એ નરાધમ પાપ છે,
 ઈશ્વર તો ઠીક
 વહેતા પવનનો ઇનકાર કરવા જેવી વાત છે.
 માટે, શંકા આશંકાના આજન્મ સેવકો
 શંકા છોડો અને ખાવ બગાસાં
 એક નહીં પણ લાખ પતાસાં.
 પતાસાંથી ડાયાબિટીસ થશે એવું ઓચ્છવલાલે કહ્યું નથી
 માટે મુક્ત મને ખાવ બગાસાં
 ખાવ પતાસાં, ભય ન સેવશો.
 બાકી મરતાં મરતાં મને તો ઓચ્છવલાલ
 કાનમાં કહેતા જ ગયા છે
 કે પતાસું પણ એક બગાસું તો રોજ ખાય છે.
 આવી ઝીણવટભરી દૃષ્ટિના ઓચ્છવલાલ હવે
 આપણી વચ્ચે નથી
 ઓચ્છવલાલનો આત્મા પ્રભુને શાંતિ આપો,
 શાંતિ જ આપો.

કારણ

કોઈ ઇચ્છાનું મને વળગણ ન હો,
એ જ ઇચ્છા છે, હવે એ પણ ન હો.

કોઈનામાં પણ મને શ્રદ્ધા નથી,
કોઈની શ્રદ્ધાનું હું કારણ ન હો.

ઝાંઝવાં હરણાં થઈ દોડી ગયાં,
ને હરણને દોડવાને રણ ન હો.

આંધળો વાયુ થઈ ભટક્યા કરું,
જો ફૂલોને એની અકળામણ ન હો.

આપમેળે બંધ દરવાજા થશે.
મોત માટે કોઈ પણ કારણ ન હો.

કેમ છો?

કેમ છો? સારું છે?

દર્પણમાં જોયેલા ચહેરાને રોજ રોજ

આમ જ પૂછવાનું કામ મારું છે?

કેમ છો? સારું છે?

અંકિત પગલાંની છાપ દેખાતી હોય

અને મારગનું નામ? તો કહે : કાંઈ નહીં,

દુશ્પાતી લાગણીના દરવાનો સાત

અને દરવાજે કામ? તો કહે : કાંઈ નહીં;

દરિયો ઉલેચવાને આવ્યાં પારેવડાં

ને કાંઠે પૂછે કે પાણી ખારું છે?

કેમ છો? સારું છે?

પાણીમાં જુઓ તો દર્પણ દેખાય

અને દર્પણમાં જુઓ તો કોઈ નહીં,

‘કોઈ નહીં’ ફૂલેતામાં ઝરમર વરસાદ

અને ઝરમરમાં જુઓ તો કોઈ નહીં;

કરમાતાં ફૂલ જેમ ખરતાં બે આંસુઓ

ને આંખો પૂછે કે પાણી તારું છે?

કેમ છો? સારું છે?

તો

શ્વાસમાં છલકાય છાની ગંધ તો?
ને બધે ચર્ચાય આ સંબંધ તો?

કંઠથી છટક્યો ટહુકો મોરનો,
ડાળ પરથી જો મળે અકબંધ તો?

આંખમાંથી આંસુઓ લૂછો નહીં,
તૂટશે પે...લો ઋણાનુબંધ તો?

હું ક્ષણોના મહેલમાં જાઉં અને—
કોક દરવાજો કરી દે બંધ તો?

પર્વતને નામે પથ્થર

પર્વતને નામે પથ્થર, દરિયાને નામે પાણી,
'ઈર્શાદ' આપણે તો ઈશ્વરને નામે વાણી.

આંસુ ઉપર આ કોના નખની થઈ નિશાની?
ઈચ્છાને હાથ-પગ છે એ વાત આજે જાણી.

આ શ્વાસની રમતમાં હારી ગયો છું તોપણ,
મારા ઘરે પધારો, ઓ ગંજીપાની રાણી.

ક્યારેક કાય સામે, ક્યારેક સાચ સામે,
થાકી જવાનું કાયમ, તલવાર તાણી તાણી.

થાકી જવાનું કાયમ તલવાર તાણી તાણી,
'ઈર્શાદ' આપણે તો ઈશ્વરને નામે વાણી.

પિતાની પ્રથમ મૃત્યુતિથિએ

તમે મારાથી કાં દૂર દૂર થતા જાવ? તમને ધકેલે ધીમેથી સમય...

સવારે ઊઠવામાં સ્મરણ થઈ આવે પ્રથમ, તો વિના કોઈ બહાને અવર ઉર મોંઝાટ રડતાં, કડી સંબંધોની સહજ પણ ઢીલી થઈ ન'તી, ઘરે વાતેચીતે વિષય પણ એ એ જ; મળતાં પથે સ્નેહીઓ તો સ્મરણ સઘળાં યાદ કરતાં તમારી સાથેનાં.

હવે વીત્યો થોડો સમય, નથી હું યાદ કરતો પહેલાંની પેઠે; કઠીક લઉં ચા બે કપ યદ્દિ તમારી પેઠે, તો સ્મરણ ઉરમાં જાય છલકી; વરે ધીમે ધીમે મુજ ઉરદશાને ઘર બધું. તમારામાંથી હુંયે દૂર દૂર થતો જાઉં; હળવે મનેયે દે ધક્કો સમય...

યાદ આવે...

યાદ આવે તું જ વારંવાર, હોં, છે બધું મારી સમજની બહાર, હોં.

એક પડછાયો લઈ સંબંધનો, હું તવંગર થાઉં બારોબાર, હોં.

ક્યાંક ઝાકળને પવન અડકી જશે, તું ખરેખર ખૂબ બેદરકાર, હોં.

તું જુએ છે ને બનું છું બાગ બાગ, શુષ્ક પુષ્પો થાય ખુશબોદાર, હોં.

જીવવાનો આ તરીકો છોડી દે, સૌ નિયમ છે લાગણી લાચાર, હોં.

વય વધે છે એમ વધતી જાય છે, તન અને મનની જૂની તકરાર, હોં.

શું કર્યું? જલસા કર્યા; ગઝલો લખી, આપણો આ આખરી અવતાર, હોં.

૨૨-૫-૨૦૦૭

તારા વગર

એમ તો જિવાય છે તારા વગર,
તું હશે ને ક્યાંક તો મારા વગર?

આભને તાક્યા કરે એકીટશે,
આંખ પણ મૂંઝાય પલકારા વગર.

શ્વાસ ચાલે છે અને છોલાય છે,
પોઠ ચાલી જાય વણઝારા વગર.

એક એવી ક્ષણ હવે આપો તરત,
ઊંઘ આવી જાય અંધારાં વગર.

ભીંત પર ચિતરેલ પડછાયો ફક્ત,
હોઈને શું હોઈ હું તારા વગર?

૩૧-૮-૨૦૦૯ (હંસાના જન્મદિને)

[છેલ્લાં ૨ કાવ્યો 'ખારાં ઝરણ'(૨૦૧૦) -માંથી; બાકીનાં 'વીસમી સદીની કાવ્યમુદ્રા'માંથી]

તારક મહેતા : એક્શન રિપ્લે, વન્સ મોર

ઉર્વીશ કોઠારી

ગુજરાતી હાસ્યલેખન અને ગુજરાતી લેખકોની લોકપ્રિયતા-આ બંનેની પહેલી હરોળમાં સ્થાન ધરાવતા તારક મહેતા જીવનના ૮૮મા વર્ષે વિદાય થયા. ‘ચિત્રલેખા’માં આવતી તેમની કોલમ ‘દુનિયાને ઊંધાં ચશમાં’ તારકભાઈની એવી ઓળખ બની ગઈ કે ૮૮ના બન્ને આઠડાને આડા કરીને તેમાંથી પણ ચશમાંનો આકાર ઉપસાવવાનું કોઈને મન થાય.

ઊંધાં ચશમાંની ઓળખ તારકભાઈને આજીવન અઢળક ફળી. ૧૯૭૧થી શરૂ થયેલી આ કોલમે તેમને અપાર લોકચાહના આપી, તેના પરથી બનેલી અને લેખકનું નામ ધરાવતી કદાચ પહેલી ટીવી સિરિયલ ‘તારક મહેતા કા ઉલ્ટા ચશમાં’એ તેમની લોકપ્રિયતાની કેક પર આઈસિંગનું નહીં, આખી બીજી નવી કેક ઉમેરવાનું કામ કર્યું. તારકભાઈએ આ બધું ભરપૂર માણ્યું. છતાં, અંગત રીતે પોતાની જાતને તે નિષ્ફળ ગણતા હતા. યુવાનીમાં તેમનો સાઈડ ફેસ રાજ કપૂર જેવો લાગતો હતો અને મેરિલિન મનરોના તે એવા પ્રેમી હતા કે મિત્રો તેમને ‘તારક મનરો’ કહેતા. છતાં ફિલ્મ લાઈનમાં તેમનો ગજ ન વાગ્યો, એ તેમણે પોતે જાહેર કરેલી નિષ્ફળતા હતી. (‘ચલચિત્ર જગત મને માફક ન આવ્યું, ચલચિત્ર જગતને હું માફક ન આવ્યો.’)

એનો અર્થ એવો જરાય નહીં કે તારકભાઈ જે મળે એની આગળ પોતાની નિષ્ફળતાનાં રોદણાં રોતા હતા. બલકે, કેફીમાં કેફી દ્રવ્યને ક્યાંક પાછળ પાડી દે એવી લોકપ્રિયતા પછી તારકભાઈમાં સ્વમૂલ્યાંકનની સ્વસ્થતા છેવટ સુધી રહી. વૃદ્ધાવસ્થામાં ભલભલાના સંતુલનકાંટા ખસી જાય છે ત્યારે, સિરિયલની પ્રચંડ-દેશવિદેશવ્યાપી લોકપ્રિયતા પણ તારકભાઈને હવામાં લાવી ન શકી. એક વાચકે તેમને સિરિયલની ગુણવત્તા વિશે ફરિયાદ કરતો પત્ર લખ્યો, ત્યારે તારકભાઈએ કશી કટુતા કે ટોણાના

ભાવ વગર, પ્રેમથી એ મતલબનું લખ્યું હતું કે એવું હોય તો આપણે સિરિયલ ન જોવી. દેખવું નહીં ને દાઝવું નહીં.

જ્યોતીન્દ્ર દવેએ ગુજરાતી હાસ્યલેખનમાં નિબંધસ્વરૂપને ગુણાત્મક અને જથ્થાત્મક રીતે પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડ્યું. ત્યાર પછીના હાસ્યલેખકોને માપવા માટે (અને ઘણી વાર મારવા માટે પણ) જ્યોતીન્દ્ર-ફૂટપટ્ટી છૂટથી વપરાવા લાગી. સાહિત્યપ્રકારોમાં હાસ્ય શૂદ્ર ગણાતું હોય, ત્યાં સ્થૂળ હાસ્ય અતિશૂદ્ર ગણાયું. એક તો હાસ્ય, ઉપરથી સ્થૂળ-પરિસ્થિતિજન્ય અને વળી ભારે લોકપ્રિય. આ ત્રણ-ત્રણ લાક્ષણિકતાઓને લીધે તારકભાઈના હાસ્ય વિશે ઠેકાણાસરની વાત ભાગ્યે જ થઈ. પોતાના લેખન વિશે તેમણે કહ્યું હતું, ‘હાસ્યસર્જન માટે નિબંધનું સાહિત્ય મને માફક ન આવ્યું એટલે હું સાહજિક નાટ્યાત્મક લેખો તરફ વળ્યો. મારા લેખ એટલે નાટક, વાર્તા અને નિબંધનું મિશ્રણ છે. તેમાં મારે જે કહેવાનું છે તે પાત્રો દ્વારા કહું છું અને હું પોતે પણ એક પાત્ર બની જાઉં છું. આપણા જીવનની વિષમતાનો બોજો હળવો કરવાનું મારું લક્ષ્ય છે. સામાન્ય વાચકને શિષ્ટ રીતે રીઝવવાનો, માનવસહજ નિર્બળતાઓ અને મર્યાદાઓ પ્રત્યે વાચકને ઉદાર બનાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે...’ (આત્મકથા ‘એક્શન રિપ્લે’-૧, પૃ. ૨-૩)

‘દુનિયાને ઊંધાં ચશમાં’એ નામે તારકભાઈએ ૧૯૬૬માં એક મૌલિક ત્રિઅંકી નાટક લખેલું. તેના એક શો પછી ‘ચિત્રલેખા’ના તંત્રી હરકિસન મહેતાના પ્રસ્તાવથી તારકભાઈએ ૧૯૭૧થી એ જ નામે કૉલમની શરૂઆત કરી. થોડા વખત પછી કૉલમ જામવા માંડી. તેનો દરેક હપ્તો ટીવી સિરિયલના એક એપિસોડ જેવો આવતો હતો, જેમાં આરંભ, મધ્ય, પરાકાષ્ટા અને અંત બધું જ હોય. ઉપરાંત લેખિત સ્વરૂપની ખાસિયતો જેવાં પાત્રવર્ણનો-સ્થળવર્ણનો તો ખરાં જ. સાંપ્રત ઘટનાઓ પણ તેમાં ઝિલાતી. એનિમેશનની લેટેસ્ટ (મોશન કેપ્ચર) ટેકનોલોજીમાં જીવતોજાગતો માણસ બધું હલનચલન (એક્શન) કરે, તેને ઝડપી લઈને કાલ્પનિક પાત્રસૃષ્ટિમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. (કેમેરનની ‘એવેટાર’ ઉર્ફે ‘અવતાર’, સ્પિલબર્ગની ‘ટિનટિન’ વગેરે તેનાં ઉદાહરણ છે) તારકભાઈ લેખનમાં કંઈક એવી જ ટેકનિક (અલબત્ત, પોતાની સૂઝથી) વાપરતા હતા. એ હરદ્વારના કુંભમેળાથી માંડીને દેશવિદેશના પ્રવાસે જાય. પછી એ બધી વાસ્તવિકતાઓમાં ‘મહેતાસાહેબ’ની ફળદ્રૂપ કલ્પનાઓ અને તેમની પાત્રસૃષ્ટિ ઉમેરાઈને ‘ઊંધાં ચશમાં’નો હપ્તો તૈયાર થાય.

‘ઊંધાં ચશમાં’ શ્રેણીની સૌથી મોટી ખૂબી અને સૌથી મોટી સફળતા તેનાં પાત્રો થકી હતી. (જ્યોતીન્દ્ર દવેએ તારકભાઈને કહ્યું હતું ‘તારી જેમ હું પાત્રોની કલ્પના કરી શકતો નથી.’) હાસ્યમાં જ નહીં, કોઈ પણ પ્રકારમાં એક-બે-ચાર પાત્રો લોકપ્રિય બની શકે, પરંતુ દોઢ-બે ડઝન પાત્રો સાથે વાચકો આત્મીયતા અનુભવે, તેમની લાક્ષણિકતાઓ વાચકના મનમાં અંકાઈ જાય અને પોતાની આસપાસના માહોલને તે આ દષ્ટિથી જોતા થાય, એવું સંભવતઃ ફક્ત ‘ઊંધાં ચશમાં’માં બન્યું છે. એટલે જ, પોતાના લેખન વિશે સાહિત્યના મઠાધીશો શું માને છે તે વિશે તારકભાઈ નિર્લેપ હતા.

જીવનનો મોટો હિસ્સો મુંબઈમાં વિતાવનાર તારકભાઈએ ‘ફિલ્મ્સ ડિવિઝન’માં ગેઝેટેડ ઓફિસર તરીકે સરકારી નોકરી કરી. મુંબઈની નાટકની દુનિયામાં તેમનું નામ હતું. તેમણે ત્રણેક ડઝન નાટકો લખ્યાં, લેખન-દિગ્દર્શન ઉપરાંત અભિનય પણ કર્યો. એ સમય અંગત જીવનમાં અનેક ચઢાવઉતારનો હતો. પહેલું લગ્ન, પુત્રી ઈશાનીનો જન્મ, છૂટાછેડા અને ઇન્દુબહેન સાથે બીજું લગ્ન, એ સિવાય જીવનને માણવામાં નિર્બંધ એવા તારકભાઈને ઇન્દુબહેને જીરવ્યાં અને જાળવ્યાં. ખાસ કરીને ઉત્તરાવસ્થામાં તે મુંબઈ છોડીને અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારથી તેમની તબિયતના પ્રશ્નો હતા. ‘ઊંધાં ચશમાં’થી જાણીતા આ લેખકનો દૈનિક કમ બીજાં કરતાં ઊંધો હતો. તે દિવસે સૂતા ને રાતે જાગતા-વાંચતા-લખતા. સાવ છેલ્લાં વર્ષોમાં તે કંઈક સામાન્ય લોકો જેવો બન્યો હતો. તેમની આંખો નબળી પડી હતી. પણ વંચાય ત્યાં સુધી તે પુષ્કળ વાંચતા. મુંબઈથી ખાસ છાપાં મંગાવતા હતા. તેમનું અંગ્રેજી વાચન પુષ્કળ હતું. અમેરિકા વસતાં દીકરી ઈશાની-નાટ્યકાર-કવિ-જમાઈ ચંદ્ર શાહના ઘરે કે બીજા પ્રવાસોમાંથી તે હાસ્યનાં અને એ સિવાયનાં ઘણાં પુસ્તક લાવતા.

તેમની તબિયત ઘણી કથળી અને વ્હીલચેરમાં જ બહાર નીકળાય એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે ફરજિયાત ઘરવાસ વેઠ્યા પછી, તેમણે એનર્જી પ્રીઝર્વ કરવાનું છોડીને બીજાને આશ્ચર્ય થાય એ હદે બહાર ફરવાનું શરૂ કર્યું. ઇન્દુબહેન અને સેવકોની મદદથી તે કચ્છ સુધીના પ્રવાસ ખેડતા હતા. ક્યાંય બહાર જવાનું ન હોય ત્યારે રોજ સાંજે ફ્લેટની નીચે રસ્તા પર તેમને વ્હીલચેર સાથે ફેરવવામાં આવતા હતા. આવી સ્થિતિમાં રોજિંદી ક્રિયાઓમાં પડતી તકલીફોમાંથી તે ઘણી વાર ચિઠાઈ જતા. તેમના સક્રિયતાના મધ્યાહ્નમાં હાસ્યની જેમ ગુસ્સો તેમનો સ્થાયી ભાવ હતો, પરંતુ તેમની સંવેદનશીલતા પણ વિશિષ્ટ હતી – અને તેને એ કદી ‘સાહિત્યકાર’ તરીકેની પોતાની છાપ ઉપસાવવા માટે વાપરતા નહીં.

પોતાની મર્યાદાઓ કે કુટેવો જાહેર કરવાની બાબતમાં એ બહુ ઉત્સાહી હતા. શીલા ભટ્ટના તંત્રીપદે ‘ઇન્ડિયા ટુડે’ ગુજરાતીમાં શ્રેણીવાર પ્રગટ થયેલી તેમની આત્મકથામાં તેમની નર્મદશાઈ નિખાલસતાના અને ‘પરાક્રમો’ના અનેક પરચા મળે છે. તેમની સેન્સ ઓફ હ્યુમર સાહજિક હતી અને તે છેવટ સુધી ટકી. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૯માં, તેમને સર્જરી કરાવેલી એ પછી, હું મિત્રો પૂર્વી ગજજર અને દિલીપ ગોહિલ સાથે ઘરે મળવા ગયો. પૂર્વી બે ગુલાબ લાવી હતી. એ તેણે ધર્યાં એટલે તારકભાઈ ઉવાચ, આ બે જ ગુલાબ છે કે મને બે બે દેખાય છે? તેમ છતાં, પોતે હાસ્યલેખક છે એટલે તેમણે ચોવીસે કલાક જે મળે તેને, કોઈના પણ ભોગે હસાવવાના એવું પણ તે માનતા ન હતા. તેમનાં વ્યવહાર-વર્તન બહુ સ્વાભાવિક રહેતાં, પરંતુ તેમની અનૌપચારિક શૈલીને લીધે સામાજિક લોકોને ‘આ તો ખરા છે. કેવું બોલે છે?’ એવું થઈ શકતું. ઇન્દુબહેનને તે પ્રેમથી ‘જાડી’ કહેતા. તેમના દાઢીધારી ભાઈ વાલ્મિકિ મહેતાને તે ‘દાઢી’ તરીકે સંબોધતા અને પોતાના પરની રમૂજોને પણ એ ખેલદિલીથી માણી શકતા હતા.

પોતાની ઇમેજ પ્રત્યે તે સભાન ન હતા. તેમની અનૌપચારિકતા એ જ વૃત્તિનો વિસ્તાર હતી. એટલે અંગત વાતચીતમાં કોઈના વિશે અભિપ્રાય આપતી વખતે તારકભાઈ સોજાં-સુષ્ટું નહીં, પણ મનમાં જે લાગ્યું હોય તેવું કહેતા. કાણાને કાણો કહેવામાં તેમને ખચકાટ થતો નહીં અને એમ કહેવામાં તેમના તરફથી વધારાની કડવાશ કે ધિક્કાર પણ ઉમેરાતાં નહીં. બસ, જેવું છે તેવું કહું છું – એવો તેમનો અંદાજ હતો.

તેમનું લખવાનું જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી કાગળ-પેન વડે જ રહ્યું. (છેલ્લે તે લખાવતા હતા.) લખવા માટે તે સારી ગુણવત્તાના કાગળ અને પેનનો આગ્રહ રાખતા હતા. ઘણી વાર અમેરિકાથી કોરા કાગળના રીમ લઈ આવતા હતા. ત્રીસેક વર્ષ સુધી ‘ઊંધાં ચશમાં’ લખ્યા પછી તારકભાઈ થાક્યા હતા. એક વાર વાતચીતમાં તેમણે કહ્યું હતું, (લેખ માટે તેમના હાથે લખેલાં બાર-તેર પાનાં જોઈએ, તેમાંથી ‘રોજનાં બે પાનાં લખાય છે... હવે લખવાની ઝડપ ઘટી ગઈ છે. મારી જ પોપ્યુલારિટીના ટ્રેપમાં હું ફસાયો છું... હવે મજા આવતી નથી. પણ (વાચકોની) જનરેશન બદલાય છે એટલે ચાલી જાય છે.’ (ડાયરી નોંધ, ૨૩-૩-૨૦૦૦)

‘ચિત્રલેખા’ની અત્યંત લોકપ્રિય કટાર ઉપરાંત તારકભાઈએ વિવિધ અખબારોમાં પણ કૉલમ લખી. ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ શરૂ થયું, ત્યારે તેની રવિવારની પૂર્તિમાં આવતી ‘બાવાનો બગીચો’ અને ભાસ્કરજૂથના માસિક ‘અહા! જિંદગી’માં ‘એન્કાઉન્ટર’ (‘ચિત્રલેખા’ બહાર) તેમની છેલ્લી બે કૉલમો હતી. ‘અહા! જિંદગી’ના સંપાદક દીપક સોલિયાએ લખ્યું છે કે ‘અહા! જિંદગી’ની સવાલ-જવાબની એમની કૉલમમાં એ સાવ જ ટૂંકમાં, એક-બે વાક્યોમાં જે જવાબો લખતા, એ વાંચીને ઘણી વાર મને એવો વિચાર આવતો કે આટલા અમસ્તા જવાબને વિસ્તારીને એક લેખ કે ઇવન પુસ્તક બની શકે, એટલું સઘન, એટલું માતબર લખે છે તારકભાઈ.’

‘દિવ્ય ભાસ્કર’માં તેમની કૉલમ શરૂ થઈ ત્યારે તે ગુજરાતી ભાષામાં કૉલમદીઠ સૌથી વધુ રકમ મેળવતા લેખક હતા, પણ એવું તેમણે કદી છાપરે ચઢીને તો ઠીક, હીંચકે બેઠાં બેઠાં પણ જાહેર કર્યું ન હતું. એક તબક્કા પછી તેમણે સામેથી તબિયતનાં કારણોસર કૉલમ બંધ કરી. (રતિલાલ બોરીસાગરના અપવાદને બાદ કરતાં ગુજરાતીમાં લેખક સામેથી કૉલમ બંધ કરે એવો બીજો કોઈ કિસ્સો જાણમાં નથી.) ૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ના રોજ અમદાવાદમાં જન્મેલા તારકભાઈની જીવનયાત્રા વાયા નડિયાદ અને મુંબઈ, ૧ માર્ચ, ૨૦૧૭ના રોજ અમદાવાદમાં જ પૂરી થઈ. ચોકઠાવાળા મોંને ભરી દેતું તોફાની હાસ્ય વિલુપ્ત થયું. પણ દુનિયાને સીધી જોવાનાં ઊંધાં ચશમાં તે આપણને-વાચકોને આપીને ગયા છે. એ તેમનું સૌથી ચિરંજીવ પ્રદાન છે.

તેમની વિદાય પછી તેમના ઘરે જવાનું થયું ત્યારે તારકભાઈની કાયમી બેઠક જેવા હીંચકા પર તેમની છબી હતી. આગળ ગુલાબનાં ફૂલની પાંખડીઓ—અને તસવીરમાંથી તારકભાઈ જાણે કહેતા હતા, ‘હવે આપણે બસ અદૃશ્ય રહીને બધો ખેલ જોવાના.’

એકવીસ વર્ષ પહેલાં તારકભાઈએ આપેલો ‘જીવનનો હિસાબ’

મારા જીવનનો મારે હિસાબ આપવાનો હોય તો જમા ખાતે એટલું કહું, એક હાસ્યલેખક, હાસ્યનટ અને નાટ્યદિગ્દર્શક તરીકે મેં ગુજરાતી પ્રજાનું મનોરંજન કર્યું છે અને ગુજરાતી પ્રજાએ મારા ધાર્યા કરતાં ઘણોબધો પ્રેમ અને પુરસ્કાર આપ્યાં છે...

મારા ઉધાર પાસા માટે કહું તો ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર કે ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્યમાં મેં કોઈ અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું નથી. મને મારી કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ માટે શ્રેષ્ઠતાનાં પારિતોષિકો મળ્યાં છે, પણ આજની તારીખે ગુજરાતીમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હાસ્યવિવેચકે એમનાં વ્યાખ્યાન અને વિવેચનોમાં મારો નામોલ્લેખ પણ ટાળ્યો છે. એમના ગહન અભ્યાસુ જીવનમાં મારું અસ્તિત્વ નથી. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ આપે.

ગુજરાતનો વાચક વિવેચન વાંચતો નથી અને નિવૃત્ત કે સ્વર્ગસ્થ લેખકની પરવા કરતો નથી. મને એનો હરખશોક નથી, કારણ કે રંગભૂમિ ઉપર સતત પચીસ વર્ષ પ્રેક્ષકોને હસાવ્યા પછી પણ આજે કોઈ મને યાદ કરતું નથી. ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે હું સ્વર્ગસ્થ કોમેડિયન છું. સ્ટેજ પર કામ કરનારે કે સ્ટેજ માટે નાટક લખનારે જાડી ચામડી કેળવવી જ પડે....

તેથી જ કશા દંભ-આડંબર વિના લખું છું, ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યમાં મેં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું નથી. મેં રોજીરોટી માટે જ પ્રેક્ષકોને, વાચકોને હસાવ્યા છે. ધાર્યા કરતાં વધારે હું રળ્યો છું પણ મને વધારે કમાતાં આવડ્યું નથી.

કોમેડિયન તરીકે હું ભુલાઈ ગયો છું અને હાસ્યલેખક તરીકે પણ હું ભુલાઈ જઈશ. એની પણ મેં માનસિક તૈયારી કરી લીધી છે, કારણ કે મેં મારા સ્વર્ગસ્થ ગુરુ જ્યોતીન્દ્ર દવેની ઉત્તરાવસ્થાના દિવસો જોયા છે....

[નવનીત-સમર્પણ, એપ્રિલ, ૨૦૧૭, (ટૂંકાવીને)]

Beautiful Easter Eggs Hand-Painted with Colorful Folk Art Illustrations

With a penchant for patterns and an eye for design, self-taught illustrator Dinara Mirtalipova creates colorful contemporary works of art with a traditional twist. As an expressive nod to her heritage, Mirtalipova incorporates Uzbek folk motifs into her work, as exquisitely evident in her recent collection of hand-painted Easter eggs.

હસમુખ બારાડી

મહેશ ચંપકલાલ

ગુજરાતના ખ્યાતનામ નાટ્યકાર, દિગ્દર્શક અને નાટ્યવિવેચક એવા શ્રી હસમુખ બારાડીએ વિદાય લીધી. [જ. ૨૩, ડિસે. ૧૯૩૮; અવ. ૪, ફેબ્રુ. ૨૦૧૭] પોતાના વતન રાજકોટ ખાતે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. એ પછી રાજકોટની જ સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક અકાદમીમાંથી પ્રા. માર્કન્ડ ભટ્ટ પાસેથી તાલીમ મેળવી. નાટ્યદિગ્દર્શનનો ડિપ્લોમા તથા ઈ.સ. ૧૯૬૪માં અંગ્રેજી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ. થયા અને ૧૯૭૨માં મોસ્કોની યુનાયાર્સ્કી યુનિવર્સિટીમાંથી થિયેટર-ઇતિહાસના વિષય સાથે એમ.એ. થયા. તે અગાઉ ૧૯૫૯થી ૧૯૬૪ દરમિયાન આકાશવાણીના દિલ્હી મથકના ગુજરાતી વિભાગના સમાચાર-ઉદ્ઘોષક તરીકે. ઈ.સ. ૧૯૬૮થી ૧૯૭૨ દરમિયાન સરકારી વિનિમય કાર્યક્રમ અનુસાર મોસ્કો રેડિયોના ગુજરાતી વિભાગના કાર્યક્રમ-આયોજક તરીકે તેમ જ ૧૯૭૩થી ૧૯૮૩ સુધી ભારતીય અંતરીક્ષ અનુસંધાન કેન્દ્ર-ઈસરોમાં કાર્યક્રમ-નિર્માતા તરીકે કાર્ય કર્યું. એ પછી નાટ્યપ્રવૃત્તિને પોતાનું શેષ જીવન સમર્પિત કરવાના શુભ આશયથી સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થયા.

હસમુખ બારાડી એટલે નાટક અને રંગભૂમિને પૂર્ણપણે વરેલા લેખક-કલાકાર જેમણે ડઝન કરતાં પણ વધારે મૌલિક નાટકો આપ્યાં છે. એમનું પહેલું નાટક ‘કાળો કામળો’ (૧૯૭૫) મોસ્કોમાં કાર્યશિબિર નિમિત્તે લખાયેલું. તે પછી ‘જશુમતી-કંકુવતી’ (૧૯૭૮), ‘પછી રોબાજી બોલિયા’ (૧૯૭૯), ‘જનાર્દન જોસેફ’ (૧૯૮૦), ‘ખુશનુમા ખયાલનો ખેલ’ (૧૯૮૧), ‘એકલું આકાશ અને બીજાં નાટકો’ (૧૯૮૫), ‘રાઈનો દર્પણરાય’ (૧૯૮૬) અને ‘આખું આયખું ફરીથી’ (૧૯૯૧) વગેરે નાટકો એમણે આપ્યાં. ‘રાઈનો દર્પણરાય’ ‘રાઈનો પર્વત’માંથી લીધેલા વસ્તુને નવા અર્થઘટન દ્વારા વિશિષ્ટ વળાંક આપતું પ્રયોગલક્ષી નાટક છે. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરના મતે ‘આખું આયખું ફરીથી’ તેમનું શ્રેષ્ઠ દ્વિઅંકી નાટક છે જેમાં નટ, નટી અને દિગ્દર્શિકા પોતપોતાનો પાઠ ભજવતાં ભજવતાં ‘નાટ્યપ્રત’ને અતિક્રમી જઈ નાટકના વસ્તુને સમાંતર ચાલતા પોતાના ભાવસંવેદનમાં અટવાઈ જાય છે. ત્રણ કલાકારો ચાર પાત્રોને રજૂ કરે છે અને બહુપરિમાણી ધોરણે સમગ્ર વસ્તુનું વિશ્લેષણ થતું જાય એવા કસબ બારાડીએ વાપર્યો છે. તેમનાં મહાભારત-આધારિત નાટકો ‘દ્રૌપદીનું દૂત’, ‘સો કુંડો વચ્ચે ગાંધારી’ અને ‘સુયોધન’ પણ એટલાં જ નોંધપાત્ર છે. શેક્સપિયરના ‘જુલીયસ સીઝર’ પરથી લખેલું ‘હું સીઝર અને હું જ બ્રુટ્સ’ તેમ જ શૂદ્રકના ‘મૃચ્છકટિક’ના આધારે લખેલું ‘શકાર મહાઅવતાર’ પણ નવો ચીલો

પાડતાં અનુસર્જનો છે. અનુઆધુનિકને બંધ બેસે તેવા લોકકેન્દ્રી થિયેટરના અંગ રૂપે રોજબરોજના પ્રશ્નો રજૂ કરતાં શેરી-નાટકો પણ તેમણે લખ્યાં છે. ભજવ્યાં છે અને ભજવાવ્યાં છે. ‘નાટક સરીખો નાદર હુન્નર’ નાટક અને રંગભૂમિને લગતા તેમના લેખોનો સંગ્રહ છે. તેમણે ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, દિલ્હીને ઉપક્રમે તૈયાર કર્યો હતો (૧૯૬૯). યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ માટે ‘ટીવી પ્રોડક્શન’ વિષય પર પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. જેને તે વર્ષના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તરીકે પારિતોષિક મળ્યું હતું. ‘થિયેટર નામે ઘટના’ અને ‘રંગભૂમિ-પર્વ’ તેમનાં નાટક અને રંગભૂમિ વિશેનાં અન્ય વિવેચનગ્રંથો છે.

ભારતમાં તેમજ વિદેશમાં નાટક અને રંગભૂમિને લગતી અનેક તાલીમશિબિરોનું સંચાલન કરનાર હસમુખ બારાડીએ બટુભાઈ ઉમરવાડિયાની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલી નાટ્યશિક્ષણસંશોધન સંસ્થા ‘બુટ્ટેટી’ના કુશળ કાર્યવાહક તરીકે તેમજ ‘નાટક’ ત્રિમાસિકના દષ્ટિમંત તંત્રી તરીકે ઉપયોગી સેવાઓ આપી. એ રીતે ગુજરાતમાં નવી રંગભૂમિની હવા જમાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

તેમને નાટ્યલેખન માટે ૧૯૮૭થી ૧૯૯૧ના ગાળાનો નર્મદચંદ્રક તેમજ ઈ.સ. ૨૦૦૦માં શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા એવોર્ડ પણ અર્પણ થયો છે.

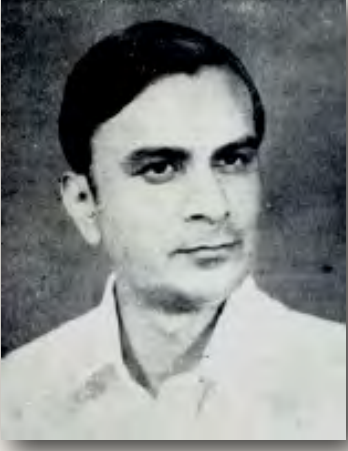
‘ગુજરાત વિશ્વકોશ’ સાથે તેઓ એના આરંભકાળથી જોડાયા હતા. તેની ‘નાટ્ય અને મીડિયા’ની કમિટીમાં આદરણીય ચં. ચી. મહેતા અને ગોવર્ધન પંચાલ સાથે તેમને પણ ધીરુભાઈએ જોતરી દીધેલા. આ બંને મુરબ્બીઓએ વિદાય લીધી તે પછીના દાયકામાં ધીરુભાઈ સાથેના ગાઢ સહચારમાં એમને જે રીતે કામ સોંપાવા માંડ્યું એમાં એમને સી. સી. સાહેબે તેમના સંદર્ભમાં કહેલ વાક્ય ‘બીજી પેઠી તો તૈયાર કરવી પડશે ને? આપણે તો ખર્ચું પાન ગણાઈએ’ – નો રણકાર અને પડઘો જ સંભળાયા કરતો. અધિકરણો લખવા માટે લેખકોનાં નામ નક્કી થાય અને પછી એ સમયસર ન આવે ત્યારે કે આવેલે લેખોનું પરામર્શન કરવાનું હોય ત્યારે ધીરુભાઈનો ફોન આવે કે આ અધિકરણ તો કાલે સાંજે જ જોઈશ ત્યારે તેમને એનો કશોય ભાર ન લાગે. કેટલાક લેખકો તેમને એવું કહેતા કે આ અધિકરણો લખવામાં વપરાતાં સમય, શક્તિ મુજબનું વળતર મળતું નથી, ત્યારે તેઓ જણાવતા, “મારે મન તો ધીરુભાઈના આદેશોની ઉષ્મા અને એમનો પ્રોત્સાહક સૂર કે હસમુખભાઈ હવે પ્રેસમાં જવાનું છે. માટે ઉતાવળ કરજો એ જ એનું વળતર છે.” ‘નાટક-બુટ્ટેટી’ના કેટલાક અંકો જ્યારે તેમણે ઊંઝા જોડણી મુજબ છાપ્યા ત્યારે કેટલાય સાહિત્યકાર મિત્રો સાથે હસમુખભાઈને વિવાદ થયેલો. કેટલાક ગ્રાહકમિત્રોએ તો ઊંઝા જોડણી મુજબનો અંક ન મોકલવા તાકીદ કરેલી. તોય હસમુખભાઈ તેને વળગી રહેવા માગતા હતા. ત્યારે ધીરુભાઈએ સામાન્ય વાતચીતમાં એક વખત તેમને કહ્યું, “બુટ્ટેટી ટ્રસ્ટ અને ‘નાટક’ ત્રિમાસિકનું પ્રકાશન સારા થિયેટરને ટેકો આપવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. ‘સરળ જોડણી’ના સ્વીકારથી તમે વાચકો ગુમાવશો જે તમારા મુખ્ય ઉદ્દેશમાં અવરોધરૂપ બનશે.” એમની દલીલ હસમુખભાઈએ કોઈ પણ જાતની આનાકાની વિના સ્વીકારી લીધી અને ક્ષમાયાચના સાથે સર્વસ્વીકૃત જોડણીમાં ‘નાટક’નું પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યું.

હસમુખભાઈ ધીરુભાઈને પોતાની ‘અવિધિસરની તાલીમના ગુરુ’ તેમ જ ‘વયને વળોટી જનારા રોલ મોડલ’ માનતા. આથી જ્યારે ધીરુભાઈએ તેમને ‘નાટ્યકોશ’ સંપાદિત કરવાની જવાબદારી સોંપી ત્યારે જીવનના અંતિમ શ્વાસ પર્યન્ત તેને પ્રતિબદ્ધતાપૂર્વક નિભાવી.

કાવ્ય

માણસ

પ્રાણજીવન મહેતા

સહજ-સરળ સ્વભાવના અને લેખનમાં એક લાક્ષણિક સંકુલતા પ્રગટાવનાર ગુજરાતી કવિ અને વાર્તાકાર પ્રાણજીવન લાલજી મહેતા (જ. ૧૪, જુલાઈ ૧૯૩૭; અવ. ૨૨, માર્ચ ૨૦૧૭)એ એમના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ 'કાનોમાતર' (૧૯૭૯) પછીનાં પુસ્તકોનાં નામ 'પ્રા.વચન' (કાવ્યસંગ્રહ), 'પ્રા.કથન' (વાર્તાસંગ્રહ), એમ 'પ્રા'-થી શરૂ કરીને આપેલાં. સંવેદનની બારીકી એમનાં કાવ્યોનો એક ધ્યાનપાત્ર ગુણ હતો.

બાળપણમાં સાંભળેલ પરીકથાના શબ્દો હજુ યાદ છે...

કઈ લિપિ હતી એ શબ્દોની? એની જાણ હજુય થઈ નથી.

એક ગાઢ વન હતું.

સતત ઊંચે ને ઊંચે વધતાં જતાં આકાશગામી વૃક્ષો હતાં

અને ભરબપોરે સૂર્ય અંધકાર શોધવા ઊંચી ડાળેથી

ડોકિયાં કરતો યાદ છે મને.

કદીયે ખરી ન પડનારાં ફૂલોની ટેકરીઓ અને ફેરફુદરડીની રમત

રમતો પવન.

એ બધુંય હતું – ના સંદર્ભમાં હું ક્યાં હતો?

આજેય હું મને એ સંદર્ભમાં શોધી રહ્યો છું.

બાળપણમાં સાંભળેલ પરીકથાના શબ્દો હજુય યાદ છે...

ગાઢ વન એનું એ જ છે આજેય.

ઊંચે ને ઊંચે વધતાં વૃક્ષોની હેઠે બેઠો રહું છું આજેય.

આ ફૂલો અને ટેકરીઓ બધું જ બધું છે આજેય એનું એ જ

પણ એ સંદર્ભ ક્યાં?

છે હવે દષ્ટિ સામે પેલો માણસખાઉ રાક્ષસ

બે દાંતની વચ્ચે જકડી લે મને ક્યારેક

અને હું ચીસ પાડી ઊઠું, કોને પૂછું

ક્યાં છે પેલો પોપટ જે અંધારી વાવના ગોખમાં

બેઠો હતો અને જેની ડોકમાં રાક્ષસનું મૃત્યુ ઊછરતું હતું.

ક્યાં છે આજે એ?

સંદર્ભ ખોઈ ચૂકેલો માણસ હવે હું —

અને પેલો પોપટ સમયની જેમ કોણ જાણે

ક્યાંય પાંખો ફફડાવી ઊડી ગયો છે.

Realistic Succulents and Blooming Flowers Meticulously Crafted From Clay

Nature-loving, New York-based artist Owen Mann meticulously handcrafts lifelike plants out of clay. Cleverly known as Floramics, his series of floral ceramics captures the intricate patterns and one-of-a-kind aesthetic of succulents and blossoming blooms.

બાયું કિરીટ દૂધાત

‘બધી વેવસ્થા થઈ ગઈ છે ને જાદુ?’

સવજીઆતાએ પૂછ્યું.

જાદવમામાએ જવાબ આપ્યો, ‘હા આતા.’

‘રહોડામાં કેમ છે?’

‘ન્યાં વાંધો છે ઈ તો બાયુંનો જ છે ને, હજીય મારી બા અને કાકી કે’છે કે મંજુને નથી મોકલવી.’

સવજીઆતા ગુસ્સે થયા, ‘હાળાં ડોબાંના ડોબાં જ ર્યાં, કીધું કે હવે ખોટી લપ મેલો તોય માનતાં નથી, નેં હમજે તો ક્યાંક ઘઘલાવવાં પડશે,’ કહીને સવજીઆતા ઓફિસમાંથી નીકળી રસોડા તરફ ઊપડયા.

‘બાયુંએ ભારે કરી,’ કહીને જાદવમામાએ ઓફિસની લાદી પે વતરણાની ત્રણ કૂકરી દોરવા માંડી. પછી મને જોઈને કહ્યું, ‘ભાણા, તારાં મોટાંબાને કહી દેજે કે તને સવારના પોરમાં તૈયાર કરી દેય, કાં’ક તાર્યે લીધે મોડું નો થાય.’

ત્યાં જાદવમામાના બાપુજી રામજીઆતા બહારથી આવ્યા. એણે પૂછ્યું, ‘ક્યાં ગ્યા ભાઈ? પછી હું થ્યું આખી વાતનું?’

‘જોવોને મારી બા ને કાકી હજી નથી માનતાં, આતા ન્યાં રહોડા બાજુ જ ગ્યા છે.’

‘એનો અરથ ઈ કે કાલ્યનું અમરેલી જવાનું માંડી વાળવાનું એમ? અરે આજ જ બટકો મેડીએ ગ્યો એની ભેગું મેં કે’વરાવી દીધું છે કે કાલ્યની વાતનું નક્કી છે.’

‘મારી બા કે’ય છે કે પૂજો મૂકો આ હગપણમાં, આપડને તો વિરાણી સિવાય બીજાં ઘણાંય ખોવડાં મળી રેવાનાં, એની ઉપર જ ક્યાં ભૂંગળું ભાંગ્યું છે?’

‘તારી મા તો લિરઝિની છે, આ કોઈ કોળીવાઘરીનું ઘર છે કે નખ જેવી વાતમાં હગપણ તોડી નખાય? કાંઈ મંજુ આપડને વાલી નથી એમ? અટાણે હું મગના દરજીને

કઈને જ હાલ્યો આવું છું કે ગુરુવારથી ઈ આપડી હોપિસમાં સંચો માંડી દેય. વિરાણીની એક આખી ઓપડી આપડી મંજુના કરિયાવરથી ભરાઈ રે'વી જોઈ, આપડા ચાર ભાયું વચ્ચે એકની એક જ છોડી છે ને બચ્ચાડી!'

ત્યાં સવજીઆતા હાંફતા હાંફતા ઓફિસમાં આવ્યા અને માથાના ફાળિયાનો ખાટલામાં ઘા કરી બોલ્યા, 'આ વે'વાર -આ વે'વાર અટલે થઈ યું હોં —'

‘હું થ્યું ભાય?’ રામજીબાપાએ પૂછ્યું.

‘બાને રોવરાવવાં પડ્યાં, બીજું શું? મેં તો પછી ચોખ્ખું કઈ જ દીધું કે બા, તમે અને આ ચારેય બાયું આંયાંથી વે'તાં જ થઈ જાવ, કોઈની જરૂર નથી અમારે. પછી બા રોયાં ને કીધું કે એવું હોય તો કરો તમારા અભરખા પૂરા ને નાખી દો દીકરીને કૂવામાં, કાલ્ય પ્રાગડવાલે મંજુને તૈયાર કરી દેશું. જાદુ, આ વેવાર એટલે થઈ યું હોં.’

ત્યાં વાઘજીઆતા ને મથુરમામા ટ્રેક્ટર લઈને આવ્યા. વાઘજીઆતા મંજુના સગા બાપુજી, પણ એને બહુ રસ નહીં કે આ એમની સગી દીકરીની જ વાત ચાલે છે. એમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો કે વહેવારનું કામ સવજીભાઈનું છે તે કૂટી લેશે. આપણે ખેતી સંભાળવાની, પણ સવજીબાપાના દીકરા મથુરમામા ભાર્યે રોનકી, એણે ટ્રેલરમાંથી ઠેકડો મારતાં મારતાં પૂછ્યું, ‘કાં ભાણા, શું કે’ છે કામરુદેશના સેનાનીઓ?’

જાદવમામાએ કહ્યું, ‘માંડ માંડ મેળે લાવ્યા છંઈ, હવે કાલ્યની વાત પતી જાય તો નિરાંત.’

વાઘજીઆતા આવીને ઓફિસમાં બેઠા, ચૂપચાપ. વાઘજીઆતા જેવું જ ભગતનું હતું, એ તો આખો દિવસ રામનામનું જ સમરણ કરતા હોય. ભગત પહેલાં તો ત્રણેય ભાઈ જેવા સંસારી હતા, પણ હવે ભગતના નામથી જ ઓળખાતા. પહેલાં સંસારના રસ લેતા પણ પછી એક દિવસ એમના ઘરનાં ચંચળમાને બોલાવીને કહી દીધું કે કાલ્યથી હું ભલો ને મારો ભગવાન ભલા. સંસારની રીતે તમે મારાં પત્ની થાવ ઈ બરાબર્ય, પણ કાલ્યથી મારો નવો જનમ છે. કાલ્યથી સંસારનાં બધાંય કામ બંધ. બસ, એ ભગત થઈ ગયેલા. ગામના લોકો વાતો કરતા કે ભગતને તો તાળી લાગી ગઈ છે. પણ આ અંગે એક જુદો મત હતો : ભગત, ભગત થયા પહેલાં ગામનાં દાંડિયાઓની, વહવાયાંઓની બીડીઓ માગીને પીતા એટલે દાંડિયાંઓનું કહેવું હતું કે ભગતના મગજમાં મજ્જતની બીડીનો ધુમાડો ચડી ગયો છે, ભક્તિનું તો સાવ તૂટ છે. ભગત ભગવાનથી નીચેની કક્ષાના કોઈ સાથે વાત કરતા નહીં. હા, ક્યારેક મને બાળક ગણી વાતો કરવા બોલાવતા. હું ફાળિયામાં રમતો હોઉં ત્યારે એ ટહુકો કરતા, ‘આવો ભાણાભાઈ!’

હું જતો એટલે એ કહેતા કે આજે તો મીરાંબાઈનું એક ભજન રચ્યું છે. ભગત ઘણી વાર મીરાંબાઈ કે નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો રચતા. મને પૂછે, સંભળાવું?

હું ડોકું હલાવું એટલે પટારાના કાટ ખાઈ ગયેલ પતરા પર દોકડ વગાડીને ભજન ગાઈ સંભળાવતા, પછી પૂછતા, ‘કાંઈ હમજાણું?’

હું માથું ધુણાવીને ના પાડતો, એટલે ભગત રાજી થઈને દાંત કાઢતા કે ક્યાંથી હમજાય, આ તો ભગ્તિ છે ભગ્તિ, શું?’ એટલે હું કહેતો કે ‘ભગ્તિ.’

મૂળ વાત એમ હતી કે પોતાનું ભજન સંભળાવ્યા પછી ભગત મને દસ પૈસા વાપરવા આપતા, એટલે જ્યાં સુધી એ પૈસા વાપરવા મળતા રહે ત્યાં સુધી આપણને આ આખી વાત ભક્તિ હોય કે ગાંડપણ, એમાં કોઈ જાતનો વાંધો નહોતો.

‘માને રોવરાવ્યાં ઈ બરાબર નેં,’ મથુરમામા બોલ્યા. વાત સારી હતી. જકલમા આખા ગામમાં પૂછવાઠેકાણું ગણાતાં. એમની આમન્યા આખું ગામ પાળતું. ઘરમાંય જકલમા આજુબાજુ હોય ત્યારે બાપું છોકરાંને ઢીબતી વખતે ગાળો ન બોલતી. સવજીઆતા પણ વહેવારમાં મૂંઝાય ત્યારે જકલમાની જ સલાહ લેતા. પણ આ તો વાત જ નોખી હતી.

મંજુનું સગપણ નાનપણથી મેડીના સરપંચ રતિભાઈ વિરાણીના છોકરા દિનેશ વેરે કરેલું. દિનેશ એના બાપાનો એકનો એક હતો. તેની મા એને નાનો મેલીને ગુજરી ગયેલી. આટલાં વરસ બરાબર ચાલ્યું અને લગ્નને હવે બે-ત્રણ મહિના બાકી હતા ત્યારે તેને કોઈએ ઠસાવેલું કે મંજુને સાથળ પર કોઠ છે. પંથકમાં પહેલાં એક-બે છોકરીઓને આવા ડાઘ પહેલી રાતે પકડાઈ ગયેલા ત્યારે એમના ધણીઓએ એમને કાઢી મૂકેલી, એટલે દિનેશ ભવિષ્યમાં ભવાડો ન થાય એમ અગાઉથી ચકાસણી કરી લેવા માગતો હતો. એણે કહેવરાવેલું કે, તમે કહેતા હો તો હું આવીને ખાતરી કરી જાઉં, નહિતર મંજુલાને અહીંયા મોકલો.

ઉનાળાની બપોરે હું લેસન કરીને સવજીઆતાને ઘેર જમવા જતો. એક અંધારિયા ભેજવાળા ઓરડામાં બપોરનું કામકાજ કરી, નાહીઘોઈને એ માથું ઓળતી હોય કે દિનેશને ‘લેટર’ લખતી હોય ત્યાં હું જઈ ચડતો અને પૂછતો, ‘મંજુ શું કરશ્યો?’

મંજુ સહેજ સંકોચ પામીને કહેતી, ‘જોને, દિનેશને લેટર લખું છું.’

‘એમાં મારું નામ લખ્યું કે નેં?’ આવતીજતી ટપાલોમાં મારું નામ હોય એવો મારો આગ્રહ રહેતો. મંજુ લટકો મારીને કહેતી, ‘તારી ઘરવાળી તને લેટર લખશે એમાં તારું નામ લખશે.’ પણ હું વહેવારુ મુશ્કેલી રજૂ કરતો કે મારે તો વહુ છે જ નહીં.

મંજુ કહેતી, ‘તે તારેય એક દી’ વોવ ઘેર આવશે. ઉતાવળ હોય તો જા ઘેરે જઈને ગોળામાં પાણકો નાખ્ય.’

હું ઘેર આવીને બાપાને પૂછતો, ‘બાપા, મારે વોવ ક્યારે આવશે?’

બાપા રાજી થઈને કહેતા, ‘તું કહેતો હો તો કાલ્ય લાવી દઈએ, બોલ્ય, એક ચોટલાવાળી લાવવી છે કે બે ચોટલાવાળી?’

હું મુંઝાઈને મોટાંબાને પૂછતો કે એમાં શું ફેર પડે? પછી મોટાંબા સમજાવતાં કે એક ચોટલાવાળી જ વોવ કામ ઘણુંય કરે, બે ચોટલાવાળી શણગાર સજવામાંથી ઊંચી આવે ત્યારે ઘરનું કામ કરે ને! એટલે હું થોડી વાર ગંભીરતાથી વિચારીને કહેતો, આપડે તો એક ચોટલાવાળી જ વોવ જોઈ, કામ નો કરે એવી ઘરવાળી શું કામની?

મંજુ બે ચોટલા લેતી અને ઘરનું કામકામજ ખાસ કરતી નહીં. મંજુની બા તો ઘણું કહેતાં, ‘નભ્ભાઈ, આપાં બાપાના ઘેર્યે કાંક્ય કામકાજ શીખ્ય, નેતર તારા સાસરે તું તો ગાળ્યું ખાલ્ય પણ ભેગી અમનેય ખવરાવવાની!’ પણ ભગતનાં પત્ની ચંચળમા કહેતાં, ‘મંજુ તો આપડા ઘરની લક્ષ્મી છે, એના જલમ પછી જ આપડા ઘરનું દેવું સાવ ગ્યું, એની પાસે કાંય કામ કરાવાય?’

આ વાતનો ઘરમાં કોઈ ખાસ વિરોધ ન કરતું. એનું એક કારણ એય હતું કે ચંચળમા એની બીજી દેરાણી-જેઠાણી જેટલાં સંસ્કારી ન ગણાતાં. સવજીઆતા ઘણી વાર કહેતા, ‘ઈ તો દાડિયાની દીકરી છે. એને બીજી શું ખબરેય હોય, દિવસમાં ચાર-પાંચ વાર પેટ બળી જાય એવી ફળફળતી ચા ઢીંચે અને આખો દી’ જનાવરની જેમ કામ કર્યા કરે. આ તો અમારા બાપા અને એના દાદા નાનપણના ભેરુ એટલે અમારા બાપાએ એના ભાઈબંધનું વેણ પાછું ના ઠેલ્યું.’

એટલે ચંચળમા થોડાં અસંસ્કારી ખરાં પણ બોલવામાં કોઈની સાડીબાર ન રાખે. હા, જકલમાની મર્યાદા જાળવે. વળી ક્યારેક જૂના અસંસ્કાર જોર કરી જાય તો મોઢામાંથી ભૂંડી ગાળ પણ નીકળી જાય. પછી જકલમા સમજાવે. ચંચળવોવ, આ સારું નો કહેવાય હોં. એટલે માની વાત માથે ચડાવતાં હોય એમ ચંચળમા બબ્બે કટકા ગાળો બોલેલાં અને દિનેશનો અને એના બાપાનો નઢિયો દબાવી દેવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી ને સંભળાવેલું, ‘મંજુ મારી દીકરી છે, આવે તો ખરો કોઈ એનું પારખું કરવા. ડાયું જ રંગી નાખું ને!’

આ બાબતમાં ઘરની બધી બાયું એક થઈ ગયેલી. જકલમા જેવી કોઠાડાહી સ્ત્રી પણ ધૂજી ગયેલી.

બધી બાયુંએ કહ્યું કે ભલે આ સંબંધ તૂટી જાય પણ આપણે મંજુનાં પારખાં નથી કરાવવાં.

સવજીબાપા તરત જ મેડીએ જઈ આવેલા. એણે રતિભાઈને કહ્યું કે ભલા માણસ, આપણા આટલા વરહના સંબંધમાં હું તમને ફટકિયું મોતી પરખાવતો હોઈશ? પણ રતિભાઈનો એક જ જવાબ હતો, ‘દિનેશ આવડો અમથો હતો ત્યારથી એની બા પાછી થયેલી. એ અમારે રાજાની જેમ ઊછર્યો છે. એ કે’ય કે દિવસ તો અમારે દિવસ અને કે’ય કે રાત તો અમારે રાત.’

આ જવાબ લઈને આવ્યા પછી ઘરના બધા પુરુષો ભેગા મળ્યા અને વિચારવા બેઠા કે શું કરવું? રામજીબાપાએ કહ્યું, આનો હવે એક જ ઇલાજ, દિનેશની વાત માનવાની.

સવજીઆતાએ કહ્યું, ‘જાદુ, માને કહી આવ્ય કે કાલ સવારે મંજુને તૈયાર કરે. એને કાલ્ય અમરેલી ડો. ખોખરના દવાખાને મોકલવાની છે. કોઈ પૂછે તો કહેવાનું કે મંજુનાં મામી બિમાર છે અને ડો. ખોખરના દવાખાને દાખલ કર્યા છે એટલે ખબર્ય પૂછવા જાય છે અને દિનેશને જે ખાતરી કરવી હોય – જાવ, આ આખી વાત પતાવી દો.’

જાદવમામા ગયા એથી બમણી ઝડપે પાછા આવ્યા, ‘બાયું તો કયે છે કે આ સંબંધ તોડી નાખો.’ આટલી નવાઈ તો સવજીબાપાને દિનેશની વાતથી પણ નહોતી લાગી.

‘લ્યો બોલ્યાં, સંબંધ તોડી નાખો! અને બીજ્યે સંબંધ જોડવા જાઈ તંઈ ઓલ્યા પેલો પ્રશ્ન ઈ જ પૂછવાના ને કે અગાઉનો સંબંધ કેમ તૂટી ગયો?’ વાઘજીઆતાના ચહેરા પર મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રી

રામચંદ્રજીનું તેજ છવાઈ ગયું. એ બોલ્યા, ‘જાદુ, જોડય ગાડું અને તારી કાકીને મૂકી આવ્ય એના બાપાને ઘેરો.’

વાઘજીબાપાએ કહ્યું, ‘ભાઈ, આપડે કાલ્યથી વે’વાર મૂકીને રાંધવા બેઠી જાઈ.’

જાદવમામાએ કહ્યું, ‘ભાણા, બાયુંની અક્કલનો એક જગ્યાએ એન્ડ આવી જાય છે. એનાથી વધારે વાત કરીએ તો આપણે જ મૂરખા કેવાઈં. મોટો થા તંઈ આટલું ધ્યાન રાખજે, શું?’

સવજીઆતાએ કીધું, ‘ઘાઘરા પલટણ કીધી એટલે થઈ યું.’

પછી બધાય ઊંડો શ્વાસ લઈને જોરથી હસ્યા. આટલો આનંદ તો ભવાયા જોવા જઈએ ને, ડાગલો ગળામાં ઢોલ ભરાવીને સવજીઆતા જેવા આબરૂદાર માણસોને, પૈસા આપજ્યો મા-બાપ, અમે તમારા ભંગિયાને બદલે ચતુરાઈથી, પૈસા આપજ્યો માબાપ તમારા ભંગિયા એવી ગાળ દે ત્યારે ય નહોતો આવતો. એ તો હું બાજુમાં બેઠેલો એટલે નહીંતર કોઈ બહારથી આવીને જુએ તો એને એમ જ લાગે કે બધાય ભેગા થઈને જકલમાનો ખરખરો કરે છે.

બીજે દિવસે મંજુને અમરેલી મોકલવાનું નક્કી થયું. જાદવમામા ગાડું લઈને જાય અને બધું પતી જાય એટલે સાંજે પાછા આવતા રહેવાનું. મેં કહ્યું કે અમરેલીમાં ‘જેસલ-તોરલ’ ચાલે છે એ મારે જોવું છે. એટલે મનેય સાથે લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. સવારે મંજુ રડતી હતી અને એક ઓરડામાં પલાંઠી વાળીને બેસી ગયેલી તે ઊઠવાનું નામ જ નો’તી લેતી. એટલે સવજીબાપા ગુસ્સે થયા : ‘બા, હવે કેટલું મોડું? જલદી પતાવોને આખી વાત.’

પછી જકલમાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, એમણે મંજુને બાવડેથી પકડી ઉઠાડીને કહ્યું, ‘જા હવે નભ્ભાઈ, ના પાડ્યે શું વળવાનું છે?’ મંજુનાં ડૂસકાં અને બળદના નિશ્વાસ સિવાય બધું શાંત હતું. ફક્ત ભગત જાણે ભગવાન મોભારે ચડીને બેઠા હોય એમ ઊંચે જોઈને બોલ્યા, ‘બેન, મંજુ તો અણસમજુ છે એટલે રડે. બાકી સૌ સૌનાં ભોગવવાનાં છે, કાં ભગવાન?’ કહીને ભગત રાજી થયા, એટલે લાગ્યું કે ભગવાને ‘હા’ પાડી હોવી જોઈએ! મંજુએ રડતાં રડતાં જાદવમામાને કહ્યું, ‘ભાઈ, હજી ગાડું પાછું વાળી લે ને.’ એક વાર જાદવમામાને, મારી ભાભીના સમ ભાઈ, ગાડું પાછું વાળી લે ને, એમ કહ્યું, એટલે જાદવમામાએ કંટાળીને કહ્યું, તારી ભાભી મરી જાય તો હું બીજી કરું, પણ આ ગાડું તો પાછું ના જ વળે. પછી આખે રસ્તે મંજુએ જાદવમામાને વતાવ્યા નહીં.

ડો. ખોખરના દવાખાને સહુ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં દિનેશની મોટરસાયકલ પડી હતી. જાદવમામાએ મને કહ્યું, હું તમાકુ લેતો આવું ભાણા, તું આંયાં જ રેજ્યે. ત્યાં જ એક રૂમમાંથી દિનેશ બહાર આવ્યો અને મંજુને એક ઓરડો બતાવીને કહ્યું, આંયાં આવી જા. મંજુએ મને બેય હાથથી સખત પકડી રાખ્યો, તું મારી સાથે જ રહેજે. દિનેશે કહ્યું, એનું કાંઈ કામ નથી. પછી મને કહ્યું, તું આંયાં જ રહેજે. એ મંજુને ઓરડામાં દોરી ગયો અને એકાદ મિનિટ પછી સીટી વગાડતો બહાર આવ્યો અને એનું બુલેટ સ્ટાર્ટ કરીને જતો રહ્યો. પાછળથી મંજુ બહાર આવી. મેં પૂછ્યું, શું થયું મંજુ? એટલે એ બોલી કે આના કરતાં તો મરી જવું બે’તર. મેં આગળ પૂછ્યું, પણ એણે જવાબ ન આપ્યો, રડ્યા જ કરી.

થોડીવારમાં જાદવમામા આવ્યા. એમણે મને પૂછ્યું, શું થયું ભાણા? મેં કહ્યું કે દિનેશ તો જતો રહ્યો અને મંજુ તો રોયા જ કરે છે.

‘ઠીક, કાંઈ વાંધો નહીં, ચાલો જલદી, નહીંતર ફિલમનું મોડું થાહે.’

પાછા ફરતાં આખે રસ્તે મંજુ રડતી જ રહી. ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બધાં પૂછવા મંડ્યાં, શું થયું? શું થયું? જાદવમામાએ કહ્યું, દિનેશકુમાર તો હું આવું ઈ પેલાં જ નીકળી ગયા અને મંજુ તો જોવો ની રોયા જ કરે છે.

બીજા દિવસે સવારમાં દસ વાગે જાદવમામા શ્રીફળ અને પેંડાનું પડીકું લઈ બજારેથી ઘેર આવ્યા ને સમાચાર આપ્યા કે રતિભાયે લગન મોકલવાનું કેવરાવ્યું છે. પછી નાણિયેર લઈને મંજુ રસોડામાં નીચું ઘાલીને બેઠેલી ત્યાં ગયા ને કહ્યું, લાવો આ નાણિયેર મંજુના માથામાં ફોડીએ. આમ તો બધીય બાયુંના માથામાં ફોડવું જોઈ, માળાં ભેગાં થઈને રીડિયારમણ કરતાં હતાં.

પછી તો વાઘજીબાપા અને રામજીઆતા બધાય વારાફરતી રસોડામાં આવીને બાયુંને ઠપકો આપી ગયા, કાંઈ અક્કલ જ ને, જોવો તમારા પગલે હાલ્યા હોત તો ફજેતો જ થાત ને આખા સમાજમાં? છેલ્લે સવજીઆતા આવીને ઠપકો આપી ગયા, કાંક્ય પ્રશ્ન ઊભો થાય એટલે અક્કલથી કામ લેવાય, કાંય પાની સામું જોઈને ગાળ્યું બોલવા નો મંડાય, સમજ્યાં કે ને? પણ તમારી આગળ ડા'પણની વાતું કરીએ તોય શું અને નો કરીએ તોય શું? સાવ પથ્થર ઉપર પાણી જ છે, માળાં હાળાં ભૈરાં.

જકલમા ખૂણામાં બેસીને ચૂપચાપ માળા ફેરવતાં હતાં. એ કંઈ ન બોલ્યાં પણ સવજીઆતાએ પીઠ ફેરવીને ઓફિસમાં જવા જેવા પગ ઉપાડ્યા, હજી અરધે જ માંડ પૂગ્યા હશે ત્યાં ચંચળમા રોટલા ઘડતાં હતાં તે ચૂલામાંથી એક ઈંધણું લઈને ઊભાં થઈ ગયાં અને રાડચ નાખી, તમારી માઉંના ધણી, હવે આઠ યા છો ડાયા થાવા, તમારા બેય કૂલે ડામ દેવા જોઈ, મારી રતન જેવી દીકરી – કહીને ચંચળમાએ જોરથી ઈંધણું ગાર્ય કર્યા વગરની કાળી પોપડીવાળી દીવાલ પર પછાડ્યું. ચારે બાજુ તેના કોલસા ઊડ્યા, પછી નીચે બેસીને ચંચળમા છૂટા સાદે રોઈ પડ્યાં. એક ધૂસકું પૂરું કરીને બીજા ધૂસકા માટે એમણે શ્વાસ અંદર લીધો ત્યારે તાવડીનો રોટલો બળીને કોલસો થઈ ગયો હતો!

[બાપાની પીંપર, ૧૯૯૯]

ચશમાં વિનાનો એક દિવસ

કિશોર વ્યાસ

સવારના પહોરમાં જ રામાયણ થઈ. મેં ખાંખાંખોળા શરૂ કર્યા કે ઘરના સભ્યો સમજી ગયા કે : ‘પત્યું, કશુંક ખોવાયું લાગે છે. મારાં ચશમાં મને ક્યાં ય મળતાં ન હતાં. ટેબલનાં ખાનાંઓ ફંફોસી લીધાં. કબાટને ખાલી કર્યો. ઘરમાં દિવાળી આવી હોય એવું થઈ રહ્યું. સૌને ચીજવસ્તુઓ કૂદીકૂદીને આવજા કરવાની મેં ફરજ પાડી એથી તેઓ અકળાયાં. ‘કોણ જાણે ક્યાં મૂકી આવો છો? અમારે તો તમારી દરેક ચીજો શોધાશોધ જ કર્યાં કરવાની?’

‘ચશમાં મળી જાય પછી ક્યાં શોધવાનાં છે?’ મેં તણાવભર્યાં વાતાવરણમાં પણ મજાક છેડી એથી તેઓ વધુ ગુસ્સે થઈ કહે : ‘શાકભાજીની લારીમાં, કોઈ દુકાનના કાઉન્ટર પર મૂકી આવ્યા હશો. હવે અહીં શોધો તે ક્યાંથી મળે? હવે શોધ્યાં કરો તમતમારે. અમે તો થાકી ગયાં.’

ઘરનાં સૌનો ચશમાં શોધવાનો આવો અસહકાર જોઈ હું નિરૂપાય થઈ ગયો. શેરીના છેવાડે આવેલી બે દુકાને જઈને પૂછી આવ્યો. એક અઠવાડિયાથી શાક લેવા નહોતો ગયો તોયે શાકભાજીવાળાને પૂછી આવ્યો. એ મને ચશમાં ન આપી શક્યો પણ સલાહ આપ્યા વિના રહી ન શક્યો : ‘તમારી ચીજવસ્તુનું ઠેકાણું તમારે જ રાખવું જોઈએ ને સાહેબ!’ ‘હાં, એ તો ખરું જ.’ મારે કહેવું રહ્યું. હું એ સલાહ વરસોથી સાંભળતો હતો એથી મને એની ખાસ અસર ન થઈ. માણસ પ્રાણી જ એવું છે કે એ અણગમતી સલાહને એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે. હું પણ એમાંથી શાને બાકાત રહું? મારાં ચશમાં સાવ સાદાં ન હતાં. નોકરીમાં એક ઈજાફાની સરકારે જાહેરાત કરી પછી ચારેક ઈજાફા વધારે વાપરી નાખીને મેં ચશમાં બનાવડાવ્યાં હતાં. ચશમાંની કિંમત સાંભળી જૂના જમાનાના મારા એક સગાએ કહેલું : ‘હાય, હાય. આટલી કિંમતમાં તો નવી આંખો આવી જાય.’

‘તો મારા માટે બે લઈ આવજો, જેથી દુનિયાને બમણી જોઈ શકું’, હું બોલેલો.

હાલ તો ચશ્માંનો વિકટ પ્રશ્ન મારે ઉકેલવાનો હતો. કદાચ કોલેજમાં પણ ભૂલી ગયો હોઉં એમ માનીને કોલેજ જવાનો સમય થાય એની હું રાહ જોવા લાગ્યો. રસ્તા પરથી પડોશીએ મને ફળિયામાં, લીમડાના ટેકે નિરાંતવો બે ઠેલો જોયો એટલે એ વાતો કરવા ઊભા રહી ગયા. ‘સરકારી નોકરિયાતોને આ મજા, નહીં? જ્યારે ને ત્યારે રજા. એમ કહી નોકરિયાતોને ક્યારે ક્યારે મફતની રજા મળતી હોય છે એની એમણે મને એક યાદી સંભળાવી. મેં કહ્યું કે : ‘આજે તો એવી કોઈ રજા નથી. સાડા દસ થાય કે હમણાં નોકરીએ જવા નીકળું જ છું.’ એ હસીને કહે : ‘રાતે ઊંઘ નથી આવી કે શું? અત્યારે તો સાડા અગિયાર થવા આવ્યા.’ વિસ્ફોટ કરીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. હું દોડ્યો. ઓસરીમાં ટીંગાડેલી ઘડિયાળમાં આંખ ખેંચીને જોયું તો દસ અને અગિયાર વચ્ચે કાંટો એવો ચાલતો હતો કે મને ચશ્માં વિના એ સાડા દસ જણાતા હતા. હું દોડાદોડ ઘરમાં જઈ કહેવા લાગ્યો, ‘અરે, મને કહેતાં પણ નથી કે આટલો બધો સમય થઈ ગયો?’

‘અમને તો એમ છે કે ચશ્માંના શોકમાં તમે રજા પાડી દીધી હશે.’

જેમતેમ તૈયાર થઈ કોલેજ જવા મેં ખભે થેલો ભરાવ્યો. ‘અરે, જમીને તો જાઓ.’

મને કોલેજ પહોંચવાનો લાંબો પથ ચશ્માં વિના પણ ચોખ્ખો દેખાતો હતો. મેં બસસ્ટોપ તરફ જાણે કે દોટ જ મેલી. મંદિરમાં પ્રાર્થના કરીએ ત્યારે આપણને જાણ નથી હોતી કે ભગવાને આપણી અરજ સાંભળી કે ન સાંભળી. બસસ્ટોપ અને મંદિરમાં ઝાઝો તફાવત નથી બંને જગાએ મોટાભાગે ઊભા રહેવાનું જ આવે. બસ આવવાની છે, ચાલી ગઈ છે કે હવે આવશે એની અટકળમાં રાહ જોયા સિવાયનો કોઈ વિકલ્પ ન હતો.

ખાસ્સી વાર પછી મોટાં ચશ્માં લગાવ્યાં હોય એવી બસ આવતી જોઈ. સૌ રણમેદાનમાં જવા સજ્જ થઈ ગયા. એક ઘક્કે હું બસમાં ચઢી ગયો. આટલી ઘક્કામુક્કીમાં પણ હું બસમાં જગા કરી શકું છું એનું મને આશ્ચર્ય શમતું ન હતું. કંડક્ટર પાસે કોલેજ રોડની ટિકિટ માગતાં એ મારી સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. ચશ્માં વિના પણ હું એનું સૂકું મોં, તુચ્છકારભરી નજર જોઈ શકતો હતો. મેં પાંચ રૂપિયાની નોટને બદલે પાંચસોની નોટ આપી દીધી છે કે શું? એ વિચારથી નોટને એના હાથમાંથી ખેંચી લઈ આંખને પણ બરાબર ખેંચીને જોયું તો એ બરાબર જ હતી. કંડક્ટરનો મૂડ બરાબર ન હતો. એમણે મને કહ્યું : ‘તમારી નોટ તમારી પાસે જ રાખો ને હેઠા ઊતરો.’

‘અરે, પણ આ સાચી નોટ છે, બનાવટી નથી.’

‘આ બસ કોલેજ રોડ પર નહીં જાય, આશ્રમ તરફ જશે.’

‘મારો ગૃહસ્થાશ્રમ હજુ હમણાં જ શરૂ થયો છે ત્યાં સંન્યાસઆશ્રમની ક્યાં વાત કરો છો? મારે તો કોલેજ જવું છે.’

‘તો સિત્યોતેર નંબરની બસમાં બેસો.’

‘કેમ? આ તો એ જ બસ છે ને!’

‘આ નવ્વાણું નંબર છે. અભણ છો કે શું?’

‘પણ મેં સિત્યોતેર નંબર જ વાંચેલો.’

‘એમ? તમે તો સિત્તેર પણ વાંચો. હવે ઊતરશો કે આશ્રમ લગી આવશો?’ આમ કહી એણે બેલની દોરી ખેંચી. કોલેજમાં છૂટવાનો બેલ અમારા સૌના માટે દુનિયાનું શ્રેષ્ઠ સંગીત અમે માનતા આવ્યા છીએ. એ બે-પાંચ ક્ષણ પણ આઘોપાછો થાય તો અમે બેબાકળા થઈ ઊઠીએ છીએ. આજે આ ઘંટડી મને મૃત્યુઘંટ જેવી લાગી.

દુષ્યન્તે ભરસભામાં જેમ શકુન્તલાને અપનાવવાનો ઇન્કાર કરી દીધો હતો એમ મુસાફર તરીકે મને અપનાવવા કન્ડક્ટર રાજી ન થયો. એ રાજી થયો હોત તો મારે એટલા ગાઉ ચાલવું પડત કે માત્ર દિવસ જ નહીં, બોલી પણ બદલાઈ જાત. મેં અધવચ્ચે ઊતરી કોલેજની વાટ પકડી. મારા વિદ્યાર્થીઓને કોલેજ આવતાં જે થાક લાગે છે અને કટાણું મોં થઈ જાય છે એવા હાલ મારા પણ થઈ ગયા હતા. આચાર્યે મને મોડા પડવા બદલ તતડાવ્યો : ‘જુઓ મિસ્ટર, કેટલા વાગ્યા છે?’

ઘડિયાળ તરફ મેં આંખને ખેંચી. કાંટાઓ અને આંકડાઓ મારા મોં જેવા ઝાંખાપાંખા મને જણાતા હતા. ચશ્માંના કારણે હું કંઈક ભળતો જ સમય કહી બેસીશ એવી બીકથી હાજરીપત્રકમાં મેં ચૂપચાપ સહી કરી દીધી. મેં સહી કરી કે સાહેબ ગર્જી ઉઠ્યા : ‘તમે આ શું કર્યું?’ મેં આંખને ફરી ઝીણી કરી. કોઈ હીરાને તપાસતો હોઉં એમ આંખને ખેંચીને જોયું તો મેં સેવકભાઈની જગ્યાએ સહી કરી દીધી હતી. ચેકબુકમાં સહી કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને ખાસ મળતું નથી. આથી હાજરીપત્રકમાં હું ખાસ ચીવટથી સહી કરી જાતને ધન્ય માનતો હતો. એમાં પણ આજે ચૂક થતાં હું શરમાયો. એ સમયે મારું અધ્યાપકપદ્મ મને કામે આવ્યું : ‘સાહેબ! આખરે તો હું આ સંસ્થાનો અદનો સેવક જ છું ને?’

‘સારું, સારું. હવે તમે જાઓ. પણ ધ્યાન રહે. આવતીકાલે મારા ખાનામાં સહી કરીને આચાર્ય ન બની જતા.’

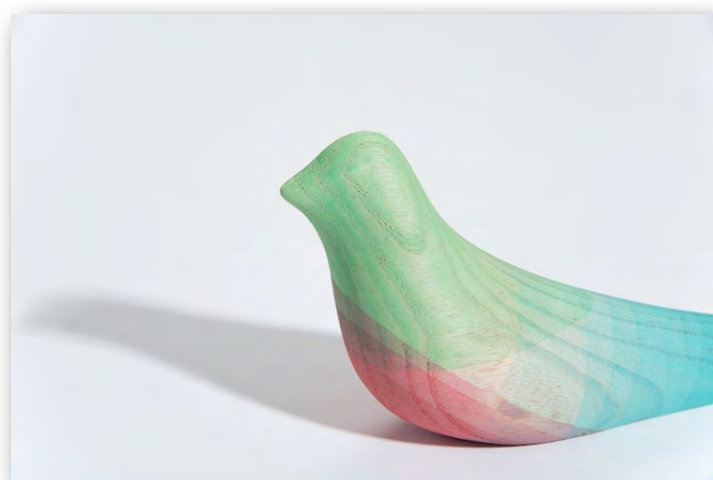
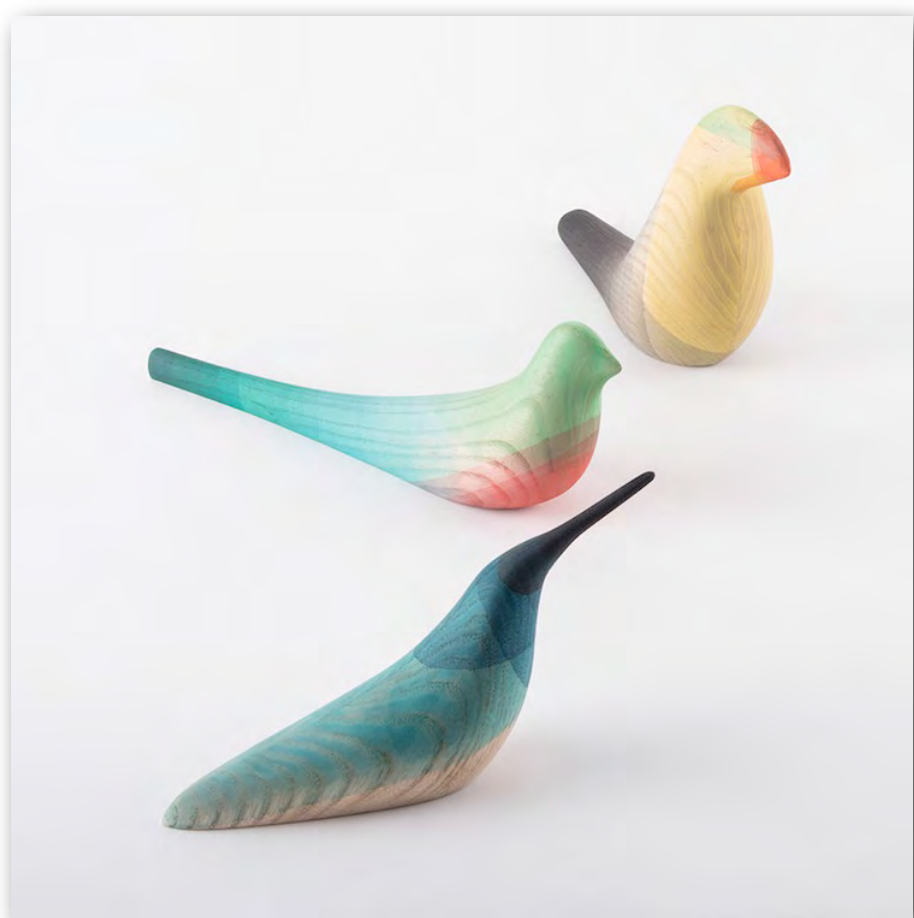
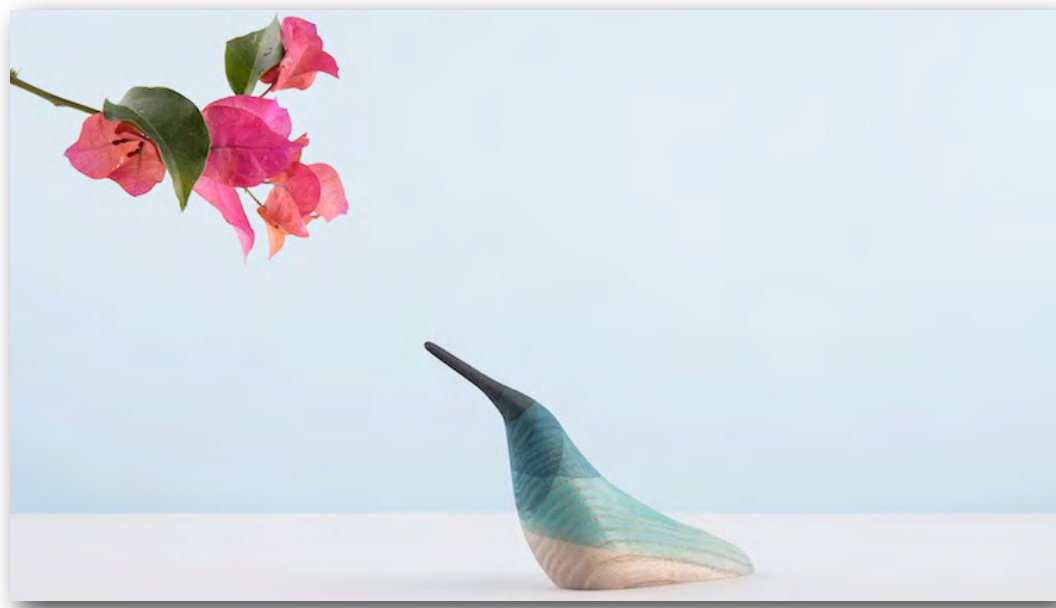
પાછળ જોયા વિના જ મેં વર્ગમાં જવાનું મુનાસિબ માન્યું. કોઈ વર્ગમાં હું ચશ્માં વિના ચોપડી પકડી શકું એમ ન હતો. મેં જાતભાતની વાત જોડી કાઢી. વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસને લગતા મારા વ્યાખ્યાનને પણ ખાસ સમજી શકતા નથી. કેટલાક તો પાટલી પર માથું ટેકવીને સ્વપ્નનગરીના નાગરિકો પણ થઈ જતા હોય છે. કેટલાક મૂઢમતિ હું શું ફેંકી રહ્યો છું એ ન સમજાતાં ચશ્માંની આરપાર તાકી રહેતા હોય છે. ચશ્માં પહેરીને બેઠેલા આવા એક પછી એક વિદ્યાર્થીઓના આ ચશ્માંવૈભવની મને ઈર્ષા થઈ.

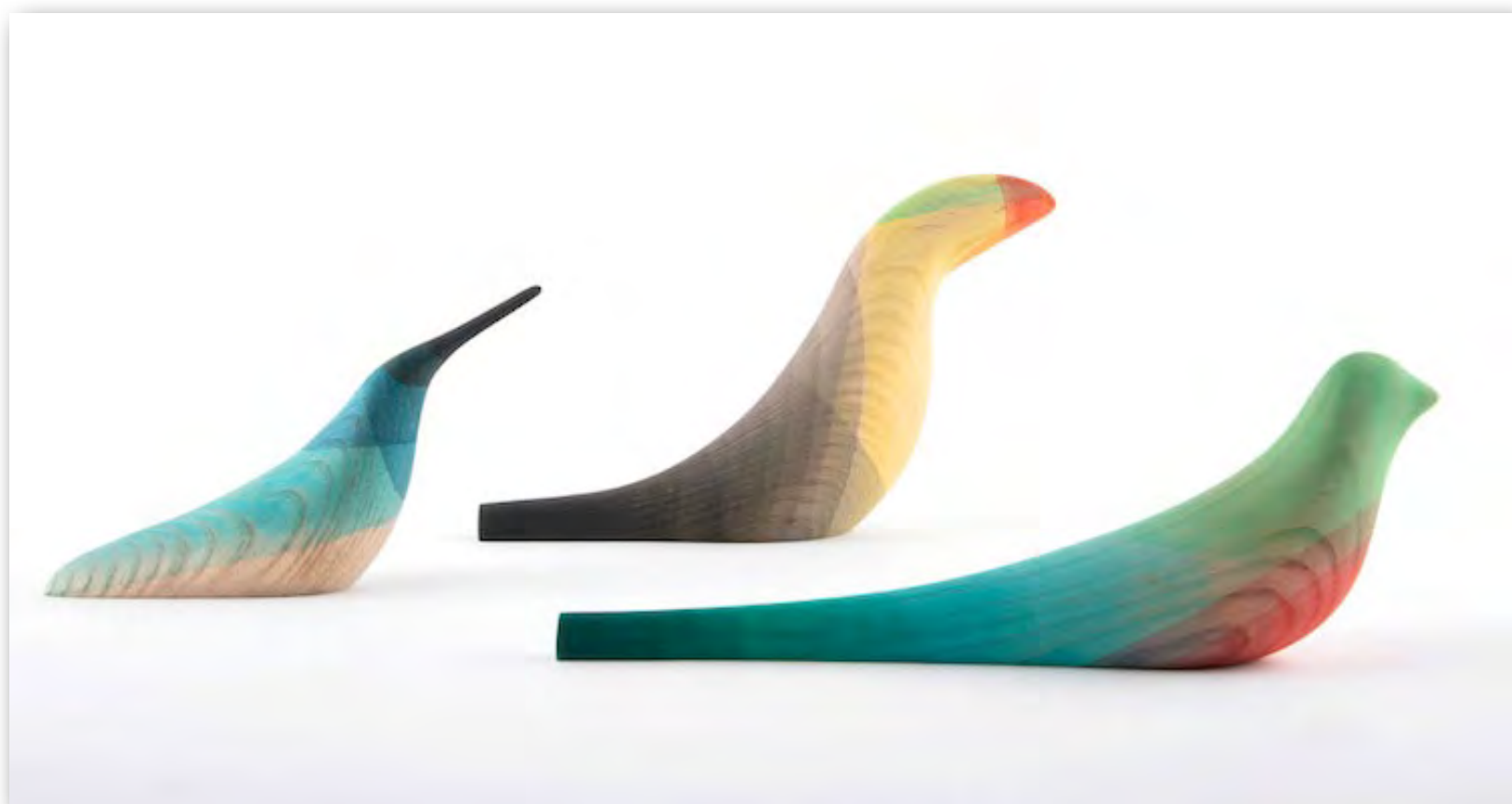
ઘરે આવ્યો ત્યારે સૌએ ‘ચશ્માં મળ્યાં કે?’ એવા અઘરા પ્રશ્નથી મારું સ્વાગત કર્યું. મારા જવાબથી તેઓ હતાશ થઈ ગયાં કેમ કે ચશ્માં વિના હું જે ભૂલો કરવાનો હતો એ ભોગવવાની એમના પક્ષે હતી. ‘હવે નવાં ચશ્માંનો ખર્ચ કરી નાંખો.’ એમ સૌ છૂટથી કહેવા લાગ્યાં. સવારે સૌ પહેલું કામ એ જ હાથમાં લઈશ એવી ખાતરીથી સૌને નિરાંત વળી.

એકટાણાના ભોજનનું રાતે સાટું વાળી દીધું. ચશ્માં કરાવવા જઈશ તોયે અઠવાડિયા લગી નવાં ચશ્માં બનશે કે કેમ એની ચિંતામાં નીંદર વેરણ થઈ ગઈ હતી. ચશ્માં વિના જીવરામ ભટ્ટની માફક કશુંયે જોવા-વંચાવાનું ક્યાં હતું? તે છતાં આદતવશ પુસ્તકોના કબાટ પાસે ઊભો રહી ગયો.

કબાટમાં ‘ચશ્માં ઉતારવાના સો ઉપાયો’ પુસ્તક પડ્યું હતું. મોટા અક્ષરો જોઈ એને હાથમાં લીધું પુસ્તકની વચ્ચે દબાઈને મારાં ચશ્માં ત્યાં લહેરથી પડ્યાં હતાં.

રહીરહીને યાદ આવ્યું કે ગઈકાલે મેં ચોપડી વાળીને આમ જ ચશ્માં મૂકી દીધેલાં. મેં મનોમન કહ્યું : ‘હવું હું પ્રોફેસર સાચ્યો.’

Dip-Dyed Wooden Sculptures Showcase the Unique Plumage of Tropical Birds

In Immersed Birds, a series of minimalist and modern wooden sculptures, Mexican designer Moisés Hernández explores the polychromatic plumage of tropical birds. To achieve the brilliant tones of each bird's feathers, Hernández employs a dip-dyeing technique. This experimental method of painting culminates in one-of-a-kind, contrasting layers of color.

શાન્તિનિકેતન, શ્રીનિકેતન

રવિશંકર રાવળ

શાન્તિનિકેતન

મારા પ્રવાસનું નક્કી થતાં જ મારા મોટા પુત્ર ચિ. નરેન્દ્રને મદદરૂપ થવા મુંબઈથી બોલાવી લીધેલો. તા. ૧૨મીની સાંજે અમે બોલપુરની ટિકિટ લીધી. અને લગભગ સાડા પાંસઠ કલાકની ટ્રેઈનની મુસાફરી શરૂ કરી. બીજે દિવસે રાત્રે દિલ્હી સ્ટેશને મારા મિત્રમંડળના ઉત્તર દિશાના દિક્પાલ જેવા શ્રી યશવંત પંડ્યા સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા. તેમણે અમને નવું તાજું ભાથું ભરી આપ્યું. તે ઉપરાંત શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદને ભેટ આપવા પોતાની ચોપડીઓ સાથે આપી. ગુજરાતી જનતાને વિદ્યાર્થીઓની અપીલનો એ પહેલો જ જવાબ હતો. બીજે દિવસે ટ્રેન ગંગા-જમનાની હરિયાણી જમીન વચ્ચે ધમધમાટ ધસ્યે જતી હતી, તે વખતે મને મારા શાન્તિનિકેતનના વાર્તાલાપની નોંધ કરવાનો સમય મળ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ આગળ બોલવાનું હતું, તેથી બધું અંગ્રેજીમાં જ તૈયાર કરવું પડ્યું.

ગુજરાતના કળાગુરુ તરીકે બે-ત્રણ પેઢીઓને ચિત્રકળાની પ્રેરણા અને તાલીમ આપનાર, નરસિંહ, અખો, જેવા કવિઓનાં અને ‘ભદ્રંભદ્ર’, ‘ગુજરાતનો નાથ’ જેવી સાહિત્યકૃતિઓનાં પાત્રોનાં કાયમ પ્રચલિત થઈ ગયેલાં સ્મરણીય ચિત્રો પણ આલેખનાર રવિશંકર મહાશંકર રાવળ(૧, ઓગસ્ટ ૧૯૯૨ – ૯, ડિસેમ્બર ૧૯૭૭) ‘કુમાર’ સામયિકના સ્થાપક તંત્રી(૧૯૨૪) તેમ જ ‘કલાકારની સંસ્કારયાત્રા’(૧૯૪૭), ‘આત્મકથાનક’(૧૯૬૭), વગેરે જેવાં પુસ્તકોના લેખક તરીકે પણ જાણીતા હતા.

તા. ૧૫મીની વહેલી સવારે ટ્રેન બદવાન પહોંચી. ત્યાં અમારે બોલપુર જતી ગાડીમાં બદલવાનું હતું. ગાડી ઊભી રહેતાં જ ગુજરાતી સંસદના મંત્રી ભાઈ વ્રજલાલ અને હિંદી સંમેલનની તરફથી શ્રી ખન્નાએ અમારો સત્કાર કર્યો. તેઓ આગલી રાત્રે બોલપુરથી આવી વેઈટિંગ રૂમમાં રોકાયા હતા. તેમની તો એ તકલીફ હતી, પણ તેમની હાજરી અમને રાહતરૂપ બની. બોલપુરની વહેલી ગાડી તો અમે ચૂક્યા હતા, એટલે વેઈટિંગ રૂમમાં નહાવાધોવાનું પતાવી કપડાં બદલી દસ વાગ્યા સુધીનો વખત વિતાવ્યો. દસ વાગ્યે બોલપુર જવાની ગાડી આવી. તેમાં બેસતાં કલકત્તાથી શાન્તિનિકેતનના ઉત્સવ પર આવતા મેવાના વેપારી જાદવજીભાઈ અને જામનગરના વિદ્યાર્થી ભાઈ આશર ભેગા થયા.

બોલપુરની આગળનું એક સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતી સંસદનાં ચારપાંચ સભ્યો ત્યાં સુધી સામાં ચાલતાં પહોંચી ગયેલાં. કલાકાર શ્રી અબુલકલામ (જેમનો પરિચય ‘કુમાર’ માસિકમાં આવી ગયો.) પણ તેમાં હતા. મેનાબહેન કાપડિયા માટે એ શ્રમ વધારે પડતો જણાયો, પણ એ બધાનો પ્રેમ અને સદ્ભાવનો ઉછાળો કોઈ ઓર હતો. મેનાબહેન તો મારા મિત્ર પરમાણંદ કાપડિયાનાં પુત્રી, એટલે ઘરનું બાળક ગણું તેણે સવારમાંથી ત્યાંના આશ્રમનાં શેફાલિકાનાં પુષ્પો ભેગાં કરી ગૂંથી રાખેલો સરસ હાર મને ત્યાં આપ્યો. ત્યારે નાનુંશું ગુજરાત પણ પોતાના માણસો માટે કેટલું મત્ત બની શકે છે તેનો અનુભવ થયો.

બોલપુર આવ્યું કે ત્યાંના આશ્રમની મોટર બસ તૈયાર હતી. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં હું ગયો તે વખતે તો બળદના એક્કામાં સવારી કરી કલાક-દોઢ કલાકે શાન્તિનિકેતન પહોંચ્યો હતો. આજે તો પા કલાકમાં જ શાન્તિનિકેતનનો દરવાજો વટાવી, શિક્ષકોનાં ઘરોની હાર છોડી, રમતનું મોટું યોગાન પાર કરી, ચા-ઘર પાસે કેટલાક અતિથિઓને ઉતારી, છેક આશ્રમની પાછળ વિસ્તારમાં દૂર દેખાતા તાતાભવનમાં અમારે માટે આપેલા ઉતારે પહોંચી ગયા.

તાતાભવન અને ભોજનગૃહ

આ તાતાભવન યુરોપિયન મહેમાનો અથવા આશ્રમના માનવંતા અતિથિઓ માટે જ અલાયદું બાંધવામાં આવ્યું છે. આશ્રમના કેન્દ્રથી એ ઘણું અલગ અને દૂર છે, એટલે અમને ત્યાં ઘણું એકલવાયું લાગ્યું; પણ પછીથી તો અમે તેનો ઉપયોગ માત્ર સૂવા પૂરતો જ કર્યો હતો. ત્યાં ગયા પછી ખબર પડી કે શ્રીમતી રતિ પિટિટ બીજી બાજુના એક ખંડમાં જ રહી અહીં આશ્રમમાં ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં. પહેલી જ ઇચ્છા મેં શ્રી નંદબાબુને મળવાની બતાવી; પણ બપોરના સમયે તે આરામ લેતા હોઈ તરતને માટે અમે ભોજનગૃહમાં ગયા. હાલનું ભોજનગૃહ એક સુંદર મકાન છે. બધી ગોઠવણ તથા સાધનસામગ્રી ત્યાં રાખવામાં આવી છે. ભોજનગૃહમાં બે વિભાગ છે : શાકાહારીઓનો ને બિનશાકાહારીઓનો. વિદ્યાર્થીઓ ટેબલ પર જમવા બેસે છે. પીરસવામાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે કામ આપે છે. રસોડાની દેખરેખ પર એક ભલાં શ્રીમતીજી છે. તેમની નજર બધા જ જમનારાઓ પર એક માતાના જેટલી ચીવટ બતાવતી હતી. જમ્યા પછી જમનારાઓ પોતે જ પોતાનાં થાળીવાટકા બાજુની બારીવાળી ચોકડીમાં મૂકી દે છે. જ્યાંથી નોકરો તે સાફ કરવા ઉપાડી લે છે. રસોડાના ખૂણાઓમાં તેમજ એક બારણા આગળ કુંડીબંધ નળો રાખવામાં આવ્યા છે, એટલે હાથમોં ધોતાં ગંદા છાંટા ઊડતા નથી અને ગંદવાડ ગટરો વાટે બહાર નીકળી જાય છે. નોકરોનો વાસણ માંજવાનો ચોક પણ અલગ છે. એકંદરે રસોડાની ગોઠવણ તથા ભોજનમાં પહેલાંની કોઈ ફરિયાદ નહોતી. પહેલાં મેંદાની પૂરીઓ અપાતી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આજે બહુ વિચાર કરી ઘઉંની પંજાબી રોટલીઓ અપાય છે. દાળ, શાક, દહીં, ખાંડ વગેરે જોઈતાં તેમજ સારાં મળે છે. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોતાં દરો વધારે છે એની સહેજ ફરિયાદ હતી, પણ કોલેજના હિસાબે ત્યાં મોંઘું ન ગણાય.

શ્રી નંદબાબુ

જમી રહ્યા એટલામાં તો ભાઈશ્રી કલામ ખબર લાવ્યા કે શ્રી માસ્ટર મોશાય (શ્રી નંદબાબુ) મ્યુઝિયમમાં છે ત્યાં મળી શકશે. ભાઈ કલામે શરૂથી જ મારા દર્શક અને સમય-નિયામક તરીકે એકધારી સેવા ઉપાડી લઈ મને જે સગવડ અને સરળતા કરી આપી છે તે અવિસ્મરણીય રહેશે. આશ્રમ તેમજ શ્રીનિકેતનની રજેરજની માહિતી, માણસોના સ્વભાવ, મળવાની યોગ્ય તક અને વસ્તુની કદર તેમજ પરિચય તેણે ખૂબ સાધી લીધાં હતાં.

શ્રી નંદબાબુની શાન્ત સ્વસ્થ મૂર્તિ જોઈ મને બહુ જ પ્રસન્નતા થઈ. વચ્ચે ૧૯૨૪માં ફરી એક જ દિવસ માટે હું શાન્તિનિકેતન ગયેલો ત્યારે સાંજે દૂર સુધી સાથે ફરવાની તક મળેલી. તે વખતે તેમણે શાન્તપણે પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરી હતી. ત્યારથી તેમના સમાગમનો મને બહુ લોભ રહેતો. મેં કનુભાઈને તેમની પાસે અભ્યાસ માટે મોકલ્યા ત્યારે શ્રી ક્ષિતિબાબુ સાથે તેમણે મને કહેવડાવેલું કે તમે ગુજરાતનો એક સુયોગ્ય વિદ્યાર્થી મોકલી

ગુજરાતની સેવા કરી છે. અને કનુભાઈએ પણ એ વખતે શ્રી નંદબાબુનો એવો ગાઢ સમાગમ મેળવ્યો કે તેમણે ગુજરાતમાં શાન્તિનિકેતન બનાવવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લીધી.

શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાત

ત્યાર પછી તો ઘણાં વિદ્યાર્થીઓએ શાન્તિનિકેતનને પોતાની સંસ્કારદાતા સંસ્થા ગણી ત્યાંનાં સાહિત્ય અને કલાનો મહિમા પ્રસાર્યો છે; — એટલે સુધી કે શાન્તિનિકેતન બંગાળનું હોય તે કરતાંય ગુજરાતનું પોતાનું દૂરનું થાણું લાગે છે અને મને પણ એમ જ લાગ્યું. શાન્તિનિકેતનથી આવજા કરનારા યાત્રિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહસ્થોએ ત્યાંની રોજરોજની માહિતીઓ અને ખબરો મને આપ્યાં કરેલાં, એટલે મને ત્યાં કશું અપરિચિત કે નવીન ન લાગ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની હાલ ત્યાં ૨૫ જેટલી સંખ્યા છે. તેઓ બધાં જ મારા વિષે બહુ ઈંતેજારી સેવતાં હતાં. તેમને બધાંને હરખ હતો કે મારા ત્યાં જવાથી ગુજરાત શાન્તિનિકેતનનો સંપર્ક વધારી રહ્યું છે.

અહીં પૂજ્ય ગાંધીજી રહી ગયા હતા. શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ જેવાએ તો અહીં વર્ષો કાઢ્યાં હતાં. શ્રી નગીનદાસ પારેખ, ડૉ. મણિલાલ પટેલ, બચુભાઈ શુક્લ, રઘુનાથ નાયક, પ્રભુદાસ પટેલ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પિનાકિન ત્રિવેદી, પ્રહ્લાદ પારેખ વગેરે નામધર વિદ્યાર્થીઓએ; શ્રીકૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, કાન્તિલાલ દવે, જયંતી પારેખ, જયંતીલાલ ઝવેરી આદિ કલાદીક્ષિતોએ, મુંબઈનાં વકીલ દંપતી તથા શુક્લ દંપતીએ, શ્રી સોનુબેન જેવાં બહેનોએ અને બીજા વિદ્વાનોએ અહીંનો સંસ્કાર-સંપર્ક ગુજરાતમાં ઉતાર્યો છે; બહેન શ્રીમતી હઠીસીંગ તો અહીંનાં વિદ્યાપુત્રી બન્યાં હતાં. શેઠ અંબાલાલભાઈનું તો આખું ઘર શાન્તિનિકેતનનું દીક્ષિત ગણાય.

અને સ્વ. ગુરુદેવ પણ ગુજરાતને ક્યારે વીસર્યા હતા? તેમણે તો છેલ્લી ઘડીએ પણ શાન્તિનિકેતન ગુજરાતના ગાંધીજીને જ ભેળવી દીધું હતું તેમનાં પાલિતાં પુત્રી પણ ગુજરાતનાં ભાટિયા બહેન છે. ગુજરાતે શાન્તિનિકેતન પર ઘેરો કર્યો કે શાન્તિનિકેતને ગુજરાતમાં ઘર કર્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શાન્તિનિકેતનના કલાકારો ગુજરાતમાં આવી વસી ગયા. શ્રી વિનાયક મોસાજી તો ગુજરાતી જ લાગે. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર તો શ્રી અંબાલાલભાઈના મહાલયની રૂપયોજના કરવા વરસમાં અનેક વાર હજી અમદાવાદમાં આવે છે શ્રી નંદબાબુ હરિપુરામાં સેવા આપી ગયા અને વડોદરાના કીર્તિમંદિરમાં ભીંતચિત્રો ચીતરવા હજી દર વર્ષે આવે છે. અને ક્ષિતિમોહન સેન તો ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં વાસ કરી સરસ જમાવી ગયા છે. આમ શાન્તિનિકેતન સાથે કલકત્તાનો સંબંધ હોય તે મિત્રમંડળ કરતા ગુજરાતનો સંબંધ વધ્યો છે. ગયે વર્ષે શ્રી મેઘાણીભાઈ પણ લોકસાહિત્યનો ત્યાં વર્ષાવ કરી ગયા હતા. આવા સ્થાનમાં મારું જવું કોઈ મોટું આશ્ચર્ય હોય એવું હું માની શકતો નથી. શ્રી નંદબાબુએ જ કહ્યું હતું કે, ‘રવિભાઈને હું અતિથિ તરીકે ગણતો જ નથી. આ તો એનું ઘર છે. આમંત્રણના વિધિની તેને જરૂર હોય નહીં.’ તેમનો એ આત્મીયભાવ તેમણે ત્રણે દિવસ સુધી મારી પૂરી ખબર રાખીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. છેલ્લી એક મોટી બીમારી આવી ગયા પછી તે થાકેલા રહે છે. તેથી તે જાતે ન મળી શકે ત્યારે તેમના પુત્ર વિશુદા કે બીજા કોઈ વિદ્યાર્થી મારફત મારી તકેદારી રાખ્યા વિના રહેતા નહિ.

શ્રી ક્ષિતિબાબુ

શ્રી નંદબાબુને મળીને મેં પ્રથમ શાન્તિનિકેતનને પૂર્ણ રૂપે અવલોકી લેવાની ઇચ્છા બતાવી, એટલે તેમણે શ્રી કલામને કહી દીધું કે અહીં હજી બધા ઉત્સવોમાં પડ્યા છે, પણ શ્રીનિકેતન કાલે બંધ થવાનું છે; માટે તે તો આજે ને આજે જોઈ આવો, દરમિયાન અહીંનો પ્રોગ્રામ કેમ રચવો તે કાલે સવારે ‘મ્યુઝિયમ’માં સાથે બેસીને વિચારીશું. પછી તરત, શ્રીનિકેતન જતાં પહેલાં અમે શ્રી ક્ષિતિબાબુને વિદ્યાભવનમાં મળ્યા. તે તો પૂર્વાચાર પ્રમાણે એક પાટ ઉપર મોટું મેજ જમાવી કોઈ પેઢીના વેપારી જેમ શાન્તિનિકેતનની શાખાઓનું નિયમન કરી રહ્યા હતા. અમને જોઈ લખવાનું પડતું મૂકી પ્રેમથી આદર કર્યો. પરંતુ ગુરુદેવની ગેરહાજરી તેમના મનમાં બહુ સાલતી હશે એમ લાગ્યું. મને પહેલું જ કહ્યું કે, ‘તમે આવ્યા છો, પણ આશ્રમપતિ તો છે નહિ.’ મેં કહ્યું : ‘એટલું મારું ભાગ્ય નહિ હોય. પરંતુ આપે જ ગુરુકુલના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું નથી કે ગુરુનું સ્વરૂપ તો વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમમાં મૂર્તિમંત થાય છે?’ તુરત જે તેમણે જિજ્ઞાસા કરી : ‘શું એ વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ ગયું?’ તેમણે અમદાવાદના મિત્રોના ખબર પૂછ્યા. કરુણાશંકરજી તો સ્મરણમાં પહેલા જ. શેઠ અંબાલાલભાઈના કુટુંબના અને છેવટે હુલ્લડના ખબરો પૂછતાં બહુ ગ્લાનિમય થઈ ગયા. ટૂંકમાં બધા સમાચાર કહી અમે નીકળ્યા. કેમકે સાંજ પડી જતી હતી. અને શ્રીનિકેતનનો ત્રણ માઈલનો પંથ હજી બાકી હતો તે કલામદાએ (અહીં ‘ભાઈને’ બદલે બંગાળી ‘દા’ શબ્દ ઉમેરાય છે એટલે શ્રી કલામ તે ‘કલામદા’) યાદ કરાવી પગની ગતિ વધારવા સૂચવ્યું અને શાન્તિનિકેતનના વિસ્તારને છોડી અમે દૂર દેખાતા ઝાડીના ઝુંડવાળા પ્રદેશ તરફ જતા માર્ગે ચડી ગયા.

શ્રીનિકેતન

રસ્તામાં એકબે મનોહર સાંતાલ ગામડાં આવ્યાં. પંદરવીસ ઘરનું એ ગામડાનું ઝુંડ વાર્તાના સ્વપ્ન જેવું લાગતું. એક તળાવ આગળ ઝાડોને અડીને માર્ગ ચાલે છે. એ તો કલાકારો જેને bit-રમણીય ટુકડો કહે છે એવું દૃશ્ય હતું. તળાવની પાળ ઉપર વન-ઉપવનની જુદી જુદી વનસ્પતિ રોપીને વિશેષ રંજક કરવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

શ્રીનિકેતન પહોંચતાં પ્રવેશ આગળ જ કેટલાંક સાદાં મકાનો, ઉદ્યોગો માટે બાંધેલા હતાં. બંધ થઈ જાય તે પહેલાં જોઈ લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયા. ત્યાંનાં અધિકારી નંદબાબુના જમાઈ શ્રી સંતોષબાબુ જે એક સાયન્સ ગ્રેજ્યુએટ અને શાન્તિનિકેતનના કલાદીક્ષિત છે તે હતા. તેમણે પકવેલી માટીનાં વાસણો પર સુંદર ચિનાઈ ઓપ ચડાવી વધારે કીમતી અને ઉપયોગી માલ બનાવવા માંડ્યો છે. બીજા ભાગમાં ચામડાં પર કલાત્મક ડિઝાઇનો ઉઠાવી પુસ્તકોનાં પૂઠાં, ડાયરીઓ, પાકીટો વગેરે બનાવવાનું ખાતું ચાલુ કર્યું છે, તેમણે જાતે સાથે ફરી બધાં કામની વિગતો બતાવી. ચિનાઈ ઓપનું ખાતું ઘણી રીતે આપણા દેશને ઉપયોગી છે, પણ અહીં તો તેમાં કલાત્મકતા અને રંગરૂપ લાવવાની વિશેષ કાળજી રખાતી હોવાથી સામાન્ય જનસમુદાયને ઉપયોગી થાય એટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય નહિ. આ પ્રયોગો માટે અહીં ભઠ્ઠી પણ નાની હતી. તેની ચર્ચા કરતાં મેં મોરબીના ‘પરશુરામ પોટરી વર્કસ’ના સંચાલક શ્રી ગુણપુલે જે જાપાનમાં મારી સાથે હતા તેમનું નામ આપ્યું, કે જે ભઠ્ઠી વિષે તેમને સલાહ આપી શકે. જો આપણા કુંભારો પકવેલી માટી પર સારો ચિનાઈ ઢોળ લાવતા થાય તો તેમની ચીજોની કિંમત વધી જાય. પરદેશી માલ અટકે અને ગામડાં સમૃદ્ધ બને એમાં શંકા નથી.

ચામડાં પરની ડિઝાઇનો શાન્તિનિકેતન જઈ આવેલા કોક જ વિદ્યાર્થી શીખ્યા વગર આવે એટલું એ સહેલું લાગે છે. પણ તેની ખરી શોભા ને કિંમત તો કરનારની શોભનબુદ્ધિમાં છે. ચામડાંના અવનવીન ટાંકા તેમજ વિવિધ

રંગ કે ભાતવાળી ભોંય પર મનુષ્ય, પશુ કે ફૂલપાનની તાળમેળવાળી આકૃતિઓ રચવી અથવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન ચિત્રના પ્રયોગો તેમાં ઉતારવા એ કુશળતા અને દષ્ટિ વગર સિદ્ધ થાય નહિ.

ઉદ્યોગભવનમાં ગોપાલનનો પણ એક વિભાગ છે, જે ખેતી ઉપરાંત આશ્રમના પશુધનની સંભાળ રાખે છે, શાન્તિનિકેતનને દૂધ-માખણ પૂરાં પાડે છે ને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામજીવનનો સંપર્ક આપી રહ્યું છે. શાન્તિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ રોજ અહીં ફરવા આવે, અથવા ઉદ્યોગગૃહોમાં જોડાય કે વિશેષ કામ કરવા રહે પણ કરા. બંને સંસ્થાઓ વચ્ચે આવજા માટે સાઈકલનું સાધન ઉપયોગી છે. મુલાકાતીઓ માટે પણ સાઈકલ-રિક્ષાવાળાઓ તૈયાર હોય છે. પણ રસ્તાનું સૌંદર્ય માણવા પગનો પ્રવાસ જ મઝાનો લાગે છે.

શ્રીનિકેતનમાં શિક્ષકોનાં નિવાસગૃહો ખરેખર કલાત્મક સાદાઈના નમૂના હતા અને કેટલાક અપનાવવા જેવા પણ લાગ્યા. શ્રીનિકેતનનું ખાતમુહૂર્ત કરવા સ્વ. ગુરુદેવે જાતે હળ હાંકેલું એ પ્રસંગને ત્યાંની ભીંત ઉપર શ્રી નંદબાબુએ પાકા રંગની રેખાઓથી અંકિત કર્યો છે. એ સમયે હાજર રહેલી વ્યક્તિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી ચિત્રને ઐતિહાસિક બનાવ્યું છે. કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ માટે શ્રીનિકેતન એક સુંદર ચિત્રભૂમિ છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

દીવાટાણે અમે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા ત્યાં ખબર મળ્યા કે આજે શિશુવિભાગ સત્રાન્ત ઉત્સવ નિમિત્તે નાટ્ય, વિનોદ ને સંગીતના પ્રયોગો રજૂ કરનાર છે. તેના પ્રમુખ કનુભાઈના સમયના એક વિદ્યાર્થી મિત્ર હતા, તે મને જાણતા હોઈ એ મેળાવડામાં ભાગ લેવા તેમણે મને આમંત્ર્યો હતો.

[‘કલાકારની સંસ્કારયાત્રા’]

માયા

ઇન્દુ જોશી

ખેતરની ખેડેલી ભેજવાળી માટીમાં
 મારા શરીરની લંબાઈનો ખાડો કરી,
 અંદર ઊતરી,
 સૂઈ જાઉં
 ને માટી પાથરી દઉં મારા આખા શરીરે
 ને પછી
 સૂઘ્યાં કરું તેને.
 સૂંઘતાં સૂંઘતાંય વિચાર તો
 માટીના જ.
 કેટલી તો પોતીકી ને
 ને સાવ પાસે મારી.
 જાણે હું જ તે –
 તેની જેમ પથરાયેલી બધે.
 ધીરે ધીરે દબાતી દબાતી
 છેક ઊંડે,
 જમીન ખોદતાં જ્યાં જળ મળે
 તેવી જગ્યાએ

પહોંચતી, તરતી –
 જ્યાં જળ લઈ જાય ત્યાં
 ને પછી પુષ્કળ જળ બધે જ,
 આજુબાજુ
 ને પછી તણાવાને બદલે
 ઊંડાણ તરફ ખેંચાતી હોઉં
 છેક ઊંડે ઊંડે
 દરિયાના પેટાળ તરફ.
 પેટાળની સપાટી અડકું,
 ખોદું તેની માટી,
 મારા શરીરની લંબાઈ જેટલી
 ને સૂઈ જઈ
 માટી મારી ઉપર નાખી,
 મારા શરીરને ઢાંકી,
 સૂંઘ્યા કરું ફરી તેને,
 માટીને.

[પરબ, ફેબ્રુ. ૨૦૧૭]

શારીરિક ચિહ્નોને આધારે સ્વાસ્થ્ય અને રોગોનું નિદાન

ડૉ. કિરણ શિંગલોત

શરીરને પોતાનું સાંકેતિક વિજ્ઞાન છે. શરીરના એકેએક અંગને પોતાની વાચા છે. એ આપણા શરીરના સ્વાસ્થ્ય અને રોગની સ્થિતિનું અનુમાન કરવામાં આપણી મદદ કરી શકે છે.

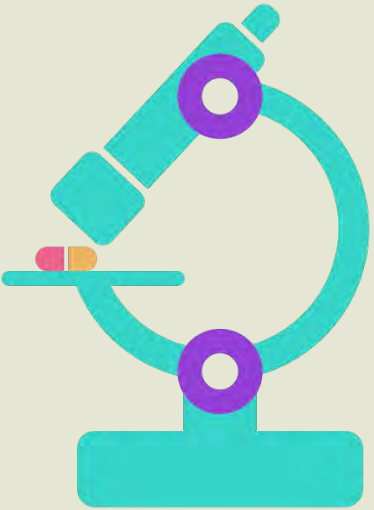
૧. બ્લડ ગ્રુપ અને સ્વાસ્થ્યની ખાસિયતો

બ્લડ ગ્રુપ આપણી એક પ્રકારની ઓળખ છે, જે આપણને આપણાં માતાપિતા પાસેથી વારસામાં મળે છે. બ્લડ ગ્રુપ પરથી આપણા સ્વાસ્થ્ય અને રોગો બાબતમાં ઘણું અનુમાન કરી શકાય છે.

જેમ કે, જાપાનમાં કરવામાં આવેલા એક સંશોધનમાં એવું જોવા મળ્યું છે કે અમુક પ્રકારના મચ્છરો ‘ઓ’ ગ્રુપનું લોહી પીવાનું વધારે પસંદ કરે છે. જોકે એનો અર્થ એવો નથી કે બ્લડ ગ્રુપ ‘ઓ’ ધરાવતી વ્યક્તિઓને મચ્છર કરડવાથી થતી મેલેરિયા, ડેન્ગ્યૂ અને ચિકન ગુન્યા જેવી બીમારીઓ થવાનો ભારે ભય છે. ઊલટું એવું જણાઈ આવ્યું છે કે બ્લડ ગ્રુપ ‘ઓ’ ધરાવતી વ્યક્તિઓને જીવલેણ મેલેરિયા થવાનું જોખમ અન્ય બ્લડ ગ્રુપ ધરાવતી વ્યક્તિઓની સરખામણીમાં ઓછું છે, કેમ કે જીવલેણ પ્રકારના ફાલ્સિપેરમ મેલેરિયાના સૂક્ષ્મ જીવાણુઓનું પ્રોટીન બ્લડ ગ્રુપ ‘ઓ’ ધરાવતા લાલકણો (Red Blood Cells - RBCs) સાથે જોડાઈ શકતું નથી.

યુ. એસ. ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ વેટેરન્સ દ્વારા કરવામાં આવેલા એક સંશોધન અનુસાર બ્લડ ગ્રુપ ‘ઓ’ની વ્યક્તિઓના લોહીમાં તણાવની પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યા પછી કોર્ટિઝોલ નામના તણાવ રસાયણની માત્રા, અન્ય બ્લડ ગ્રુપ ધરાવતી વ્યક્તિઓની સરખામણીમાં, લાંબા સમય સુધી વધેલી રહે છે. આને લીધે ગ્રુપ ‘ઓ’ની વ્યક્તિઓ દીર્ઘકાલીન તણાવથી પીડાવાની સંભાવના રહે છે.

આપણા મોટા આંતરડામાં કેટલાક ઉપકારક બેક્ટેરિયા વસાહત બનાવીને રહે છે. આ બેક્ટેરિયા ઘણી રીતે આપણા સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરે છે

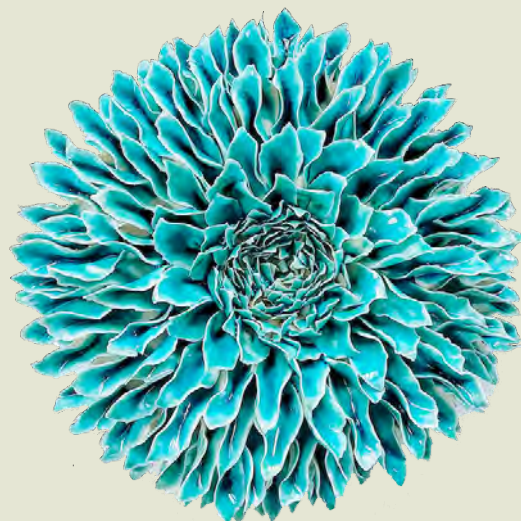

અને આપણા શરીર માટે ઉપયોગી વિટામિન બી૧૨, ફોલિક એસિડ અને વિટામિન 'કે' જેવાં તત્ત્વો બનાવીને આપણને પૂરાં પાડે છે. ફિનલેન્ડમાં હાલમાં ચાલી રહેલા એક અભ્યાસ મુજબ વ્યક્તિના મોટા આંતરડામાં કયા પ્રકારના ઉપકારક બેક્ટેરિયા નિવાસ કરે છે તેનો આધાર એના બ્લડ ગ્રુપ પર રહેલો છે. આ અભ્યાસનું તારણ આવવું હજુ બાકી છે, પણ તે મળતાં જ વ્યક્તિનું બ્લડ ગ્રુપ જાણવાથી એના મોટા આંતરડામાં વસતા બેક્ટેરિયાની પ્રજાતિનું અનુમાન કરી શકાશે અને એના આધારે તે વ્યક્તિએ પોતાના સ્વાસ્થ્યનું જતન કરવા માટે તેમ જ અમુક રોગોની સારવાર માટે કયા પ્રકારનો આહાર લેવો ઉપયોગી થઈ પડશે તે નક્કી કરવામાં સુગમતા પેદા થશે.

ઈસ. ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ના દસકા દરમિયાન કરવામાં આવેલા એક સંશોધન અનુસાર બ્લડ ગ્રુપ 'એ' ધરાવનારા લોકોમાં શરાબનો નશો કરવાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આ અભ્યાસના તારણ પ્રમાણે લાલકણોની સપાટી પર બ્લડ ગ્રુપ 'એ' ધરાવતું એન્ટિજેન પ્રોટીન વ્યક્તિના રોગપ્રતિકાર તંત્રમાં કેટલાક ફેરફારો આણે છે, જેને લીધે તે વ્યક્તિની શરાબ લીધા પછીની શારીરિક પ્રતિક્રિયામાં બદલાવ આવે છે. શરાબનો નશો કરતા ૫૦% લોકોમાં આ આદત જનિનિક - વારસામાં ઊતરતી હોવાનું જોવા મળ્યું છે. આ રીતે જોતાં શરાબની લત માત્ર ખરાબ સંગતને લીધે જ પડે છે એવું નથી, વ્યક્તિનું જનિન બંધારણ અને બ્લડ ગ્રુપ પણ તેમાં ભૂમિકા ભજવે છે.

જાપાનના સંશોધકોએ કરેલા એક અભ્યાસ અનુસાર બ્લડ ગ્રુપ 'એ' ધરાવતી વ્યક્તિઓ વધારે ખંતીલી, પોતાના પ્રયત્નોમાં ગમે તેટલી મુશ્કેલી છતાં વળગી રહેનારી, ઉદમી અને સ્થિર બુદ્ધિની જોવા મળે છે. એ ગમે તેવા કપરા સમયમાં પોતાની ધીરજ ગુમાવતી નથી. પરિણામે એ જે ક્ષેત્રમાં પડે છે તેમાં ઝડપથી આગળ આવે છે. સામે પક્ષે ન્યુરોસાઈકોબાયોલોજી જર્નલના એક અંકમાં પ્રકાશિત એક સંશોધનના તારણ પ્રમાણે એમનામાં અમુક વર્તન, ક્રિયા કે વિચારોનું ખોટું વળગણ લાગુ પડવાનું પ્રમાણ બીજા બ્લડ ગ્રુપ ધરાવતી વ્યક્તિઓની સરખામણીમાં ઊંચું જોવા મળે છે. આ પ્રકારની એક માનિસક બીમારી છે, જે Obsessive Compulsive Disorder (OCD) તરીકે ઓળખાય છે. એનું પ્રમાણ બ્લડ ગ્રુપ 'એ' વ્યક્તિઓમાં વધારે જોવા મળે છે.

[આપણું સ્વાસ્થ્ય, મે ૨૦૧૬]

લેખકની ગરિમા અંગે –

વિવિધ લેખકો

આ સમયમાં અવસાન પામેલા લેખકોની શોકસભા સંદર્ભે જે વિવાદો થયા – ને એ જે રીતે વ્યક્ત થયા – એનાથી અમે સૌ કલેશ અને ખિન્નતા અનુભવીએ છીએ.

આપણે, લેખકો થઈને, પ્રતિભાવ કે પ્રતિક્રિયા તરીકે જે કંઈ રજૂ કરીએ એમાં મતભિન્નતા કે વિરોધ ભલે આકરી રીતે વ્યક્ત થાય – ક્યારેક આકરી રીતે પણ કહેવું પડતું હોય છે – પણ જે ભાષામાં એ રજૂ કરીએ છીએ એ આપણને, સંવેદનશીલ અને તર્કનિષ્ઠ સાહિત્યકાર તરીકે શોભે એવું હોવું જોઈએ ને? સામેનાને, અને વાંચનાર નાગરિકમાત્રને પ્રતીતિકરતાની ભૂમિકાએ અસર કરે એવી ભાષાને બદલે આપણી તીવ્રતા આપણને અપમાનજનક અને ઉશ્કેરણીમૂલક ભાષા તરફ શા માટે ઘસડી જવી જોઈએ? ક્યારેક તો એ ભાંડણ ભાષાની હદે જતી રહે છે એનો ખ્યાલ ન રહેવો જોઈએ? આપણી સાહિત્ય-વિદ્યા-સંસ્કારની પરંપરા પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની ભૂમિકાએ વિકસેલી છે એ આપણે જાણીએ છીએ, તો પછી, કોઈ સંસ્થાની પરિપાટીને, એના (ભિન્ન) મતને સમજીને, એમાં ક્ષતિ હોય તો, એ અંગેનો આપણો મત તાર્કિક ભૂમિકાએ બતાવી ન શકીએ? વળી, ધારો કે કોઈ એક બાબતે આપણને જણાયેલી ભૂલ ચીંધવાની હોય તો એ ઉપરાંત આખી સંસ્થાની વ્યાપક શાખને લક્ષ્ય કરીને એના પર અનુચિત પ્રહારો શા માટે કરીએ? એમાં તો તાર્કિકતાનો જ આપણે છેદ ઉડાડીએ છીએ – એવું નહીં? સાહિત્યકારને ભાષાનું વરદાન હોય એવું આપણે સમજતા હોઈએ તો, અસરકારક રજૂઆત માટે આપણને બરડ, કર્કશ ને સૌજન્યશૂન્ય ભાષા સિવાયની કોઈ ભાષા-શક્તિ કામ કેમ નથી લાગતી? વર્તમાનપત્રોમાં, સામાજિક સંચાર-માધ્યમોમાં અને ઇ-મેઇલ દ્વારા જે વિચારો-અભિપ્રાયો-પ્રતિક્રિયાઓ-આક્ષેપો ઊછળ્યા છે એ જોતાં આવા પીડદાયક પ્રશ્નો અમને થાય છે.

સૌથી વધારે કમનસીબ બાબત તો એ છે કે આપણી આવી રીતરસમથી તો આપણે સૌ સાહિત્યકારો, ને એમ આખું સાહિત્યજગત વ્યાપક સમાજની નજરે હીન દેખાવાનું. પછી તો સમાજ લેખકોનું મૂલ્યાંકન એમના સર્જન-વિવેચન-લેખનથી નહીં પણ એમનાં આવાં કાર્યો-પ્રવૃત્તિઓ પરથી કરતો થશે – ને આપણા એવા ગૌરવભંગ માટેની જવાબદારી આપણી સૌની ગણાશે.

સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય અકાદમી, એ બંને ગુજરાતી સાહિત્યની સંસ્થાઓ છે. પરિષદ કે અકાદમીના વહીવટી તંત્રની સાથે ન જોડાયેલા હોય એવા લેખકોનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક જ ઘણું વધારે છે. એ બધાને કાં તો આ કે પછી તે સંસ્થા સાથે જોડાયેલા કલ્પી લેવા ઠીક નથી. લેખક તરીકે એ સ્વતંત્ર છે, અને એ સૌ જાણતા જ હોય કે જે મૂળ વિવાદ છે એ સંસ્થાઓની ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અંગે નથી પણ સાહિત્યસંસ્થાના મુખ્ય સંચાલક (પ્રમુખ/અધ્યક્ષ)નું ચયન અને વ્યવસ્થાપકમંડળની રચના કઈ રીતે કરવી ઘટે – સંસ્થાના સભ્યો લોકશાહી પદ્ધતિએ મતદાનથી નિર્ણય કરે એ રીતે, કે રાજ્ય સરકાર સીધી નિયુક્તિ કરી દે એ રીતે – એ અંગે વિવાદ છે. એટલે કે સ્વાયત્તતાની મૂળભૂત સમજ અંગેનો વિવાદ છે. આમ, સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન આખરે તો પ્રત્યેક લેખકના ગૌરવનો પ્રશ્ન છે. એ ગરિમાને સ્વીકારીને જ ટીકા-વિરોધ કરવાનાં હોય. નહીં તો સમાજનો વિચક્ષણ વર્ગ એ પરખી જશે કે તર્ક અને પ્રામાણિકતા વિનાની ઉદ્દંડ ને સ્વૈર વિવાદ-પરકતા પાછળ કોઈ દુર્ભાવ કે દુરાશય પણ હોઈ શકે.

અમારી હાર્દિક વિનંતી છે સર્વ લેખકમિત્રોને કે, કોઈપણ પ્રકારનો ડહોળાટ ઊભો થાય એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવાને બદલે મતભિન્નતાને પણ લેખકને છાજે એવી ગરિમાપૂર્ણ અસરકારકતાથી રજૂ કરવાનું રાખે. આપણી ભૂમિકા વિરોધ અને ચર્ચાદ્વારા પણ કોઈ પારદર્શક સંવાદ સ્થાપવા તરફની હોય. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં આપણી સંવેદનશીલતા અને તર્કનિષ્ઠતા જ પ્રામાણિકતાપૂર્વક આગળ રહે. એવું આપણી વાચાનું બળ હોય.

લિ.

અમે સૌ

ગુલામોહમ્મદ શેખ, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, પ્રકાશ ન. શાહ, રમણ સોની, હિમાંશી શેલત, જયદેવ શુક્લ, શિરીષ પંચાલ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા, કિરીટ દૂધાત, બિપિન પટેલ, પ્રવીણ પંડ્યા, દિલીપ ઝવેરી, હર્ષદ ત્રિવેદી, રમણીક સોમેશ્વર, મહેશ ચંપકલાલ, ભરત મહેતા, હેમન્ત દવે, કમલ વોરા, બકુલ ટેલર, સંધ્યા ભટ્ટ, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, અશ્વિની બાપટ, કિશોર વ્યાસ, ઈલા નાયક, પીયૂષ ઠક્કર, કેતન રૂપેરા.

[નિરીક્ષક, ૧૬ એપ્રિલ ૨૦૧૭]

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks)નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્રપુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર - જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર - રાવજી પટેલ

અમૃતા - રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે - સુરેશ જોશી

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ - ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ - નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ - કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા - પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું - ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું - મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી - ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ - નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી - કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? - લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ - મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ - પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત - નર્મદ

બારી બહાર - પ્રહલાદ પારેખ

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’

નિરંજન ભગતે જેમને ગુજરાતીના સૌથી મોટા કળાકાર કવિ કહ્યા છે અને સુન્દરમે જેમની કવિતાને કાવ્યકળાની શિશિરમાં પહેલો વસંતવિજય કહી છે — તે કાન્ત ઉપનામ વાળા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (જ. ૨૦ નવે. ૧૮૬૭ — અવ. ૧૬ માર્ચ ૧૯૨૩) આપણા એક ઉત્તમ સર્જક છે. નાટ્યગુણવાળાં અને પાત્ર-ઉર્મિની ઉત્કટતાવાળાં ખંડકાવ્યોથી એમણે નવીન કાવ્ય-સ્વરૂપ સરજ્યું ને શક્તિમંત તથા વિવિધ છંદોની સુઘડતા અને મધુરતાવાળી ચિરસ્મરણીય કૃતિઓ આપી. એવાં જ સુઘડ-મધુર સોનેટકાવ્યો અને માત્રામેળી કાવ્યો રચ્યાં. કવિતા ઉપરાંત એમણે નાટક, વાર્તા, શિક્ષણ, અનુવાદ, વગેરે સ્વરૂપોમાં પણ લેખનકાર્ય કરેલું. એમનાં ૧૪ જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં છે.

કાન્ત એક તીવ્ર સંવેદનશીલ ચિંતક પણ હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર અને પછી ત્યાગ એમના જીવનની માનસિક-સામાજિક પરિતાપવાળી ઘટના હતી. પૂર્વાલાપ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો તે જ દિવસે કાશ્મીરના પ્રવાસથી પાછા વળતાં ટ્રેનમાં એમનું અવસાન થયું.

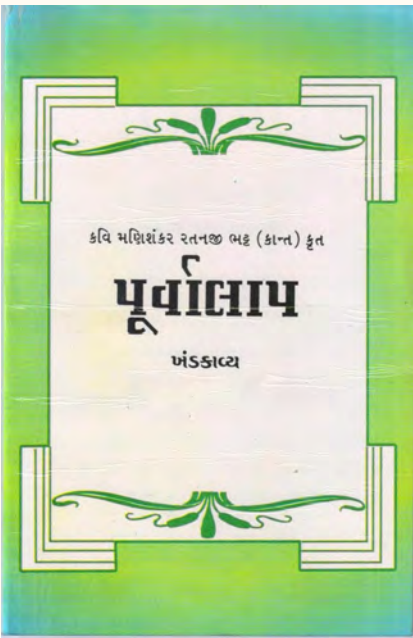

‘પૂર્વાલાપ’

‘પૂર્વાલાપ’ની ૧૦૦ ઉપરાંત કૃતિ ઓમાં ખંડકાવ્યો જેવી કે ટલીક દીર્ઘ છંદ-રચનાઓ છે જેમાં અતિજ્ઞાન, વસંતવિજય, ચક્રવાકમિથુન કાન્તની જ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાની સર્વોત્તમ ખંડકાવ્ય-કૃતિઓ છે. ઉપહાર જેવી સઘન સોનેટ રચનાઓ તથા સાગર અને શશી જેવી સુંદર ગીતમય માત્રામેળી રચનાઓ છે. સુમધુર અને સ્નાયુબદ્ધ છંદવિન્યાસ, સહજ પ્રાસની શિલ્પરચના, ભાવ-અનુસાર પલટાતા વિવિધ છંદોનું સંયોજન તથા ચિંતન અને ઉર્મિની સંયુક્ત પ્રભાવકતા — કાન્તની કવિતાની આગવી ઓળખ છે. એમની શક્તિઓ સર્વ કાવ્યોમાં એકસરખી ઊંચાઈએ રહી નથી છતાં ભાવની આર્દ્રતા અને અભિવ્યક્તિની સફાઈ તો એમાં જોવા મળે છે.

પહેલા કાવ્યથી જ વાચકને આકર્ષી લેતી આ કવિતામાં પ્રવેશવા હાર્દિક નિમંત્રણ....

<https://ekatra.pressbooks.pub/purvalap/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.